

Investigation and Analysis of the Components of Ideal Citizen Training from the Perspective of Sahifah Sajjadih

Ali Taheri Barmai¹ | Asadollah Zangoui² | Hossein Shokouhi Fard³

56

Vol. 30
Autumn 2022

Research Paper

Received: 08 March 2021
Revised: 28 April 2021
Accepted: 03 May 2021
Published: 22 November 2022
P.P: 349-385

ISSN: 2251-6972
E-ISSN: 2645-5196

Abstract

The present study was designed and implemented with the aim of identifying the components of citizenship education from the perspective of Sahifah Sajjadiyeh, and it analyzes the identified components by qualitative content analysis of descriptive and analytical type and with the scope of research studies including all the claims of the precious book of Sahifah Sajjadiyeh. The results of the research show that out of a total of 107 codes identified around the components of citizenship education, 29 codes are related to the cognitive dimension, including power, gratitude (gratitude), justice, etc. | 11 codes to the social dimension, including a sense of responsibility, reforming affairs, communication, etc. | 49 codes for the moral dimension (values: 28 codes including the duties of children towards parents, humility, etc. | anti-values: 21 codes including neglect, tribalism, etc.) and 18 codes for the emotional dimension (values: 9 codes including kindness) forgiving), goodwill, etc. | anti-values: 9 codes including rebellion, arrogance, etc.) are assigned. In the end, it was concluded that Imam Sajjad is trying to educate a person in this valuable Islamic text, who puts entering the path of truth and truth, as well as clinging to worship and obedience to God, and by avoiding Cruelty and enmity to others should be avoided as the most important obstacle to moral education, and should also avoid moral and emotional anti-values as the most common and basic obstacles to the development of citizens in the society, and be kind to others and be gentle and kind, the preparations for reform It provided the moral education of the citizen present in the society.

Keywords: Education, Ideal Citizen, Citizenship Education, Imam Sajjad, Sahifah Sajjadiyeh.

DOR: 20.1001.1.22516972.1401.30.56.10.9

1. Senior Expert, Department of Educational Sciences, Faculty of Educational Sciences And Psychology, Birjand University, Birjand, Iran.
2. Corresponding Author: Assistant Professor, Department Of Educational Sciences, Birjand University, Birjand, Iran.
Azangoei@birjand.ac.ir
3. Assistant Professor, Department Of Educational Sciences, Birjand University, Birjand, Iran.

Publisher: Imam Hussein University

 Authors

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

DOR: 20.1001.1.22516972.1401.30.56.10.9

بررسی و تحلیل مؤلفه‌های تربیت شهروند مطلوب از منظر صحیفه سجادیه

علی طاهری برمایی^۱ | اسدالله زنگویی^۲ | حسین شکوهی فرد^۳

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر صحیفه سجادیه طراحی و اجرا شده است و به شیوه تحلیل محتوای کیفی از نوع توصیفی-تحلیلی و با قلمرو مطالعات پژوهشی شامل تمامی ادعیه کتاب گران‌قدر صحیفه سجادیه، مؤلفه‌های شناسایی‌شده را تحلیل می‌نماید. نتایج حاصل از تحقیق بیانگر آن است که از مجموع ۱۰۷ کد شناسایی‌شده پیرامون مؤلفه‌های تربیت شهروندی، تعداد ۲۹ کد به بعد شناختی شامل قدرت، شکرگزاری (قدردانی)، عدالت و...؛ ۱۱ کد به بعد اجتماعی شامل احساس مسئولیت، اصلاح امور، ارتباط و...؛ ۴۹ کد به بعد اخلاقی (ارزش‌ها: ۲۸ کد شامل وظایف فرزند نسبت به والدین، فروتنی (تواضع) و...؛ ضد ارزش‌ها: ۲۱ کد شامل غفلت، قبیله‌گرایی و...) و ۱۸ کد به بعد عاطفی-هیجانی (ارزش‌ها: ۹ کد شامل تفضل (بخشش کردن)، حسن نیت و...؛ ضد ارزش‌ها: ۹ کد شامل طغیان، هوی پرستی و...) اختصاص یافته است. در پایان، این نتیجه حاصل گردید که امام سجاد (ع) تلاش می‌کنند در این متن اسلامی ارزشمند، انسانی را تربیت کنند که ورود به مسیر حق و حقیقت، و نیز تمسک به عبادت و اطاعت الهی را سرلوحه خود قرار دهد و با پرهیز از ظلم و دشمنی به دیگران، از مهم‌ترین مانع رسیدن به تربیت اخلاقی دور شود و نیز از ضد ارزش‌های اخلاقی و عاطفی به‌عنوان عمومی‌ترین و ابتدایی‌ترین موانع تکامل شهروندان در جامعه بپرهیزد و با نیکی به دیگران و نرم‌خویی و مهربانی، مقدمات اصلاح تربیت اخلاقی شهروند حاضر در جامعه را فراهم آورد.

کلیدواژه‌ها: تربیت؛ شهروند مطلوب؛ تربیت شهروندی؛ امام سجاد(ع)؛ صحیفه سجادیه.

۱. کارشناس ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
۲. نویسنده مسئول: استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران
۳. استادیار، گروه علوم تربیتی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع) © نویسنده گان

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه

امروزه بیش از نیمی از جمعیت جهان در شهرها سکونت دارند. ۴۱۴ شهر وسیع و بزرگ جمعیتی بالغ بر یک میلیون نفر دارند که تعداد قابل توجهی از آن‌ها معادل ۲۴۶ شهر در کشورهای جهان سوم زندگی می‌کنند (یونسکو^۱، ۲۰۰۰). برآورد شده است که جمعیت ساکنین شهری دنیا تا سال ۲۰۲۵ به صورت فزاینده‌ای گسترش خواهد یافت، که بیش از ۹۰ درصد این افزایش جمعیت در کشورهای در حال پیشرفت است (یون-هیتات^۲، ۲۰۰۴). بخش کثیری از جمعیت این شهرها، شهروندان حاشیه‌نشین و افرادی هستند که سابقه سکونت مدیدی در این شهرها را ندارند و از نظر همکاری و فعالیت جمعی در سطح پایینی می‌باشند (بروکنر^۳، ۲۰۱۲). همان‌طوری که بیان شد، تغییرات عظیمی به وجود آمده و به وجود خواهد آمد که اندیشه مدرنی به تربیت و حقوق شهروندی را می‌طلبد. به نظر می‌رسد که از میان نهادهای مختلف نهاد آموزش و پرورش و نیز خانواده با بهره‌گیری از تمام امکانات و پتانسیل‌های خود درصدد تحقق بخشیدن به آرمان تربیت شهروند مطلوب هستند، اما متأسفانه در عمل، شاهد کارایی نسبی و حتی شکست آن‌ها در این خصوص هستیم. گواه این ادعا نیز می‌تواند هنجارشکنی‌ها و ارزش‌ستیزی‌های نمود یافته در نسل نوجوان و جوان باشد که در رویارویی با مسائل و مشکلات زندگی قادر به شناسایی و انجام مسئولیت‌های خویش نبوده و طریق عصیان یا بی‌تفاوتی را می‌پیمایند (بابائی و همکاران، ۱۳۹۹). از این رو، در مقایسه با گذشته، امروزه احساس نیاز به پیشرفت این نهاد در ابعاد و سطوح گوناگون برای پاسخگویی به این محرک‌ها و تغییرات، خاصه در کشورهای در حال توسعه یکی از مسائل اساسی تلقی می‌گردد (توسلی، ۱۳۹۸)؛ بنابراین، یکی از رسالت‌های نهاد آموزش و پرورش که سرمدار آموزش هر کشوری محسوب می‌گردد، تربیت نسل‌های انسانی، با هدف برآوردن نیازهای جوامع خود بوده است که در این میان تربیت شهروندی جایگاه ویژه‌ای دارد (عزیزی و همکاران، ۱۳۹۳).

۱. Unesco

۲. UN-HABITAT

۳. Brückner

از لحاظ تاریخی ریشه‌های توجه به مفهوم شهروندی و حتی آموزش و یا تربیت شهروندی به دوران یونان باستان بازمی‌گردد. جمهوری افلاطون (۱۳۸۰)، از جمله نخستین آثاری است که به ویژگی‌های یک شهر مطلوب و نقش و وظایف شهروندان در آن پرداخته شده است. شهروندان مطلوب افلاطونی کسانی هستند که از دو عنصر عقل و اراده برخوردار هستند. همان‌گونه که از جنبه فردی ضروری است تا عقل بر اراده و احساس در آدمی غلبه نماید، یک جامعه مطلوب، جامعه‌ای است که عقل جامعه فیلسوفان بر آن حکومت کنند، چنین نظامی امری طبیعی و لازم است (اعوانی، ۱۳۹۴). این مفهوم در دوره‌های بعد به‌ویژه از عصر روشنگری تاکنون تحول بسیار یافته است و در قالب مباحث مهمی همچون اصول و قواعد تربیتی برای شهروندان جامعه، توسط متفکران در حوزه اجتماعی و تربیتی به آن پرداخته شد.

منظور از تربیت شهروندی، آشنا ساختن فراگیران با حقوق و وظایفی است که عضو هر شهری بدان‌ها نیازمند است. چنین کاری از همان اوایل تحصیل آغاز می‌شود و تا دوران آموزش عالی تداوم می‌یابد. در طی این دوران نسبتاً طولانی است که فراگیران به فراخور توانایی شناختی و ادراکی خود با سطوح و لایه‌های گوناگون حقوق و وظایف شهروندی آشنا می‌شوند و دانش و مهارت‌های ضروری مرتبط با آن را می‌آموزند و به عمل درمی‌آورند. با این همه، توجه به این نکته نیز ضروری است که آموزش شهروندی در درون چارچوبی از نظام ارزش‌ها، بینش‌ها و الگوهای شناخته‌شده در مشارکت جمعی جامعه انجام می‌گیرد (امیدعلی و خلجی، ۱۳۹۴). تربیت شهروندی صرفاً یادگیری اطلاعات پایه و اساسی درباره مؤسسات و راه و رسم زندگی سیاسی نیست، بلکه مشتمل بر کسب مجموعه‌ای از نگرش‌ها، فضایل و علایق و دل‌بستگی‌هایی می‌باشد که عمل شهروندی دمکراتیک مستقیماً بر آن‌ها مبتنی است (لایت^۱، ۲۰۲۱)؛ بنابراین جهت اقدام در زمینه تربیت شهروندی باید چارچوب مشترکی از ارزش‌ها که برای زندگی و بقا در هر جامعه‌ای ضروری هستند را مورد نظر قرار دهیم، چنین ارزش‌های مشترکی که از سطح فرد و خانواده گرفته تا سطح بین‌المللی حضور دارند و گفتگوی میان فرهنگ‌ها را امکان‌پذیر می‌سازند، باید مبنای تربیت شهروندی قرار گیرند.

۱. Leite

کاستی‌های ملاحظه شده در بررسی ابعاد و مؤلفه‌های تربیت شهروندی در جوامع غربی از یک طرف، و کامل بودن اصول و ارزش‌های اسلامی در ارتباط با مفاهیم مرتبط با تربیت آدمی و جهت دادن انسان به سوی کمال یا همان قرب الهی از طرف دیگر، بررسی و شناسایی مؤلفه‌های اساسی در زمینه تربیت شهروندی از دیدگاه اسلام را ضروری می‌نماید؛ بنابراین، در کشوری که ساختار اجتماعی آن برگرفته از نظریه‌های اسلامی است، حکومت آن بر اساس قوانین اسلامی شکل گرفته و اکثریت شهروندان آن را مسلمانان تشکیل می‌دهند، ضرورت بررسی تربیت شهروندی از منظر آموزه‌های اسلامی بیشتر اهمیت می‌یابد. دعا‌های امام سجاد (ع) در صحیفه سجادیه، به‌عنوان یک منبع اسلامی غنی، به سبب موقعیت تاریخی و وضعیت خفقان سیاسی زمان آن حضرت از نظر چندلایه‌ای بودن منحصر به فرد است، زیرا مردم از ترس حاکمیت جور نه فقط در پی آموختن، حفظ و انتقال دیدگاه‌های آن بزرگوار نبودند، بلکه از هرگونه ارتباط با آن حضرت پرهیز می‌کردند. به همین دلیل امام سجاد (ع) بسیاری از آموزه‌های اخلاقی، سیاسی، اجتماعی و به‌طور خاص تربیتی را با زبان دعا و در مقام راز و نیاز با معبودش ابراز می‌نمود. در این راستا، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤال که مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر صحیفه سجادیه کدام‌اند؟ طراحی و تدوین شده است.

مبانی نظری

تربیت شهروندی یک مسئله مهم است به دلیل اینکه، تحلیل دیرینه و آتی یک جامعه، به نحو گسترده و منسجمی با آن در ارتباط است. چون از یک جهت شیوه پیوند نسل نوین با آداب و فرهنگ، برحسب اندیشه ما از تربیت شهروندی را معین می‌کند و از جهتی دیگر نوع ارتباط و زندگی جمعی ما در آینده، تحت تأثیر سبک و روش‌های تربیت شهروندی است (باقری، ۱۳۹۹). تربیت شهروندی بخشی از برنامه درسی آشکار یا ضمنی نهادهای آموزشی است که هدف آن اجتماعی کردن دانش‌آموزان در ابعاد مختلف دانش تاریخی، سیاسی، اطاعت از قوانین و مشارکت سیاسی می‌باشد (تورنی پورتا، ۱۹۹۱؛ به نقل از اکرمی، ۱۳۸۸). تربیت شهروندی آن قسمت از مشغله‌های تعلیم و تربیت را در برمی‌گیرد که از طریق نهادهای رسمی و غیررسمی، شهروندان

یک اجتماع بزرگ را برای شرکت در جامعه سیاسی مهیا می‌کند (تورنی پورتا^۱، ۱۹۹۹). تربیت شهروندی شناخت مفاهیم گوناگون زندگی جمعی، فواید و محدودیت‌های زندگی گروهی، آشنایی با گروه‌های اجتماعی، شایستگی‌ها، ملاک‌ها و قوانین حاکم بر آن‌ها است (کارتلج و میلبرن^۲، ۱۳۸۵؛ ایستگلدی و همکاران، ۱۳۹۴). در نهایت با جمع‌بندی تعاریف، اکثر متخصصین، تربیت شهروندی را به‌عنوان سبک زندگی انسان در قالب سوژه شهروند در بافت شهری و متأثر از نیازهای حال و آینده این چنین تعریف می‌کنند که با پیوند خوردن مفهوم رفاه اجتماعی با جایگاه شهروندی، کلیه شئون زندگی جمعی در قالب تربیت شهروندی شدیداً متأثر از تعبیر مفهوم رفاه می‌شود (بنیانیان، ۱۳۸۶؛ اندرسون و همکاران^۳، ۲۰۰۶؛ روچ^۴، ۲۰۰۵).

صاحب‌نظران زیادی به تبیین مؤلفه‌های تربیت شهروندی پرداختند که از جمله آنان می‌توان به لئو^۵ (۲۰۰۴) آراستگی شخصی، سخت‌کوشی، وطن‌دوستی، تبعیت از قانون، نوع‌دوستی و مشارکت را از جمله ویژگی‌های شهروند خوب می‌داند و سامرز^۶ (۲۰۰۲)، اندیشه منتقدانه، منفعت عمومی، شرکت در جنبه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و همچنین تعهد را جزء مؤلفه‌های بنیادین تربیت شهروندی و تربیت شهروند مطلوب برمی‌شمارد، اشاره کرد. اندیشه‌ورزی و ژرف‌اندیشی، سعه‌صدر و تحمل اندیشه‌های مخالف، قانون‌گرایی و قانون‌پذیری، احساس خود ارزشمندی، عزت و اعتماد به نفس، تمایل به رقابت سازنده، عدم تمکین به روابط مبتنی بر قدرت مستبدانه، تقویت روحیه پرسش‌گری و کنجکاوی، تمایل به تفکر خلاق و واگرا در حل مسائل مبتلا به محیط پیرامون، توانایی و جرئت در ابراز اندیشه از جمله ویژگی‌هایی است که مفهوم شهروندی بر آن‌ها مبتنی است (مهرمحمدی، ۱۳۹۹)؛ بنابراین، در حوزه تئوری‌ها حول مؤلفه‌های تربیت شهروندی، ویژگی‌های ممتاز شهروند مطلوب برای یک جامعه توافق نظر چندانی بین صاحب‌نظران مشاهده نمی‌شود. اگرچه پژوهش‌های صورت گرفته در اکثر کشورها به‌ویژه

۱. Torney-purtra

۲. Cartledge & Milburn

۳. Anderson et al

۴. Roche

۵. Liu

۶. Summers

کشورهای پیشرفته مانند آمریکا، انگلیس، کانادا به حل پیچیدگی‌ها در این حوزه کمک قابل توجهی کرده است، اما همان‌گونه که تربیت شهروندی با آرمان‌ها و جهان‌بینی حکومت‌ها و توده مردم عجین است، گفتگو و مطالعه پیرامون آن، به‌خصوص در کشور ما لازم و ضروری می‌باشد (قلناش، ۱۳۸۸).

جامعه اسلامی هم از دید تئوری و هم از لحاظ تجربه عملی، شایستگی پیدایش جامعه‌ای مدنی، بر پایه آموزش‌های تربیتی اسلامی را دارد و گواه این مدعا دقت کثیر دین اسلام به سطوح گوناگون فردی و اجتماعی، ارتباط انسان‌ها و تعلیم آموزه‌های دینی مختلف برای ترقی الگوی زندگی در جوامع اسلامی است (حیدری و همکاران، ۱۳۹۲)؛ که نمونه‌ای از این الگوهای تربیتی مشتمل بر نقض برتری نژادی و قبول تقوا به‌عنوان ملاک مقدم در تربیت شهروندی (حجرات، ۱۳)؛ رعایت عدالت به‌منزله یکی از مقاصد تربیتی مسئولیت‌پذیری (حدید، ۱۳)؛ کرامت به‌مثابه کلیات تربیتی تکریم حقوق شهروندی (اسرا، ۷۰)؛ احسان به‌عنوان تربیت نوع‌دوستی (نحل، ۹۰)؛ محقق شدن آزادی و استبداد‌گریزی به‌منزله از میان برداشتن موانع رویش فرهنگ شهروندی (زخرف، ۵۴) و نگرش مدارا کردن و تساهل به‌مثابه بردباری و محترم شمردن اندیشه‌های دیگران (توبه، ۶۱) می‌باشند. در تربیت شهروندی از نگاه اسلام، ارزش‌های اسلامی، سمت‌وسوی الهی به تربیت شهروندی می‌بخشند. این ارزش‌ها از قبیل ایمان، تقوا، آخرت‌گرایی، احترام به هم‌نوع، عدالت، توکل بر خدا و... در تمام شئون فرهنگی، اقتصادی، سیاسی تأثیرگذارند (فرمهبینی فراهانی، ۱۳۹۵).

صحیفه سجادیه یکی از بزرگ‌ترین آثار تدوین شده اسلامی در قرن اول هجری است که شامل محتوا و مفاهیمی بسیار ارزشمند در خصوص مسائل عبادی، سیاسی و تربیتی است (عارفی و سبحانی‌نیا، ۱۳۹۹). اگرچه با نگاه اجمالی به این کتاب ارزشمند، چنین استنباط می‌شود که این کتاب بر پایه راز و نیاز نگاشته شده است، اما در این پوشش دعایی و نیایشی، نکات بسیار دقیق و ظریفی وجود دارد که مهم‌ترین آن‌ها مبحث تربیتی می‌باشد (باقری، ۱۳۹۹). هدف اساسی تربیت اجتماعی و شهروندی در صحیفه سجادیه که موضوع اصلی این پژوهش را در برمی‌گیرد، رساندن انسان به تربیتی که موجب ساماندهی و اصلاح روابط انسان‌ها با یکدیگر شده و در نهایت به کمال بی‌نهایت الهی برساند، و صرفاً به معنی همسازی و هم‌نوایی با ارزش‌های حاکم بر جامعه نیست.

(ملاسمانی و همکاران، ۱۳۹۰)؛ بنابراین، با توجه به جامعیت موضوع‌های تربیتی صحیفه سجاده (بعد از قرآن و نهج البلاغه) و استفاده از آیات و روایات در تفسیر و توضیح فرازهایی از دعاهای آن، به نظر می‌رسد دستیابی به مؤلفه‌های تربیتی از منظر امام سجاد (ع) می‌تواند در فرآیند تعلیم و تربیت صحیح، مفید و مؤثر باشد (نادری و همکاران، ۱۳۹۲).

پیشینه پژوهش

در راستای تربیت شهروندی به‌خصوص، بر اساس آموزه‌های اسلامی، پژوهش‌های جامع و زیادی صورت نگرفته؛ اما در زمینه ویژگی‌ها و خصیصه‌های موردنیاز شهروند، پژوهش‌هایی انجام شده که در زیر به نمونه‌هایی از آن‌ها اشاره می‌شود:

تاروگ^۱ (۲۰۱۷) در پژوهش خود این‌گونه مطرح می‌سازد که، آموزش و پرورش به برنامه‌ای نیاز دارد که به آموزگاران آموزش می‌دهد تا چگونه از طریق گفتگو در کلاس درس حمایت و تقویت یک فرهنگ انتقادی را ایجاد کنند و شهروندی را تربیت کنند که توانایی استفاده از تخیل و تفکر انتقادی خود را برای همکاری در یک جامعه چند فرهنگی داشت باشد. در پژوهشی که سو، بولینانت و هولت^۲ (۲۰۱۳) تحت عنوان «آموزش شهروند جهانی» انجام داده‌اند، می‌توان نتیجه گرفت، آنچه به معنای شهروندی در یک فضای جهانی است به‌سرعت در حال تغییر است، آموزش و پرورش برای آموزش شهروند جهانی مشتاق است تا جوانان را ارتقاء دهد و این موضوع را مطرح می‌سازد که چگونه این فرآیند می‌تواند برای رسیدن به عدالت اجتماعی به‌اندازه کافی انتقادی و چالش‌برانگیز باشد. فالکس^۳ (۲۰۰۱)، تعهد، گسترش مراودات انسانی، کل‌نگری، اکرام به مبادی اخلاقی را در زمره مؤلفه‌های بنیادین تربیت شهروندی قرار می‌دهد.

ملازهی و همکاران (۱۳۹۷) در پژوهش خود، که در مدارس استان سیستان و بلوچستان به روش پدیدارشناسانه انجام داده‌اند، بیان می‌دارند، دانش‌آموزان در ارتباط با مهارت‌های شهروندی تجارب مثبت و منفی زیادی را کسب کرده‌اند که مبین تغییرات در نگرش، اخلاق و... می‌باشد،

۱. Twarog

۲. Su, Bolivante & Holt

۳. Faulks

که آگاهی از آن، برنامه‌ریزی برای مسئولین جامعه را آسان‌تر می‌کند. اخگر و خلیلی (۱۳۹۵) در پژوهشی به این نتیجه دست یافتند که مؤلفه‌های تربیت شهروندی مطابق با دیدگاه قرآن کریم و اهل بیت (ع) در ابعاد شناختی، عاطفی و رفتاری به این شرح است، بعد شناختی شامل دانایی محوری، برابری، آزادی بیان و اندیشه، تفکر انتقادی، حقوق بشر، شور و مشورت؛ بعد عاطفی شامل احساس تعهد، وطن دوستی، نوع دوستی، مسئولیت‌پذیری، عزت و اعتماد به نفس و حسن ظن؛ بعد رفتاری شامل اطاعت از قانون، مشارکت سیاسی، مشارکت اقتصادی، تحمل و سعه صدر، امانت‌داری، احترام و حفظ کرامت انسانی می‌باشد. ملاسلمانی و همکاران (۱۳۹۰) در یافته‌های پژوهش خود نشان دادند، که محتوای تربیت مدنی در صحیفه سجادیه همان تعلیم برقراری پیوند صحیح با مردم، با خدا و خود برای به دست آوردن خشنودی خدا است. به بیانی دیگر تربیت مدنی فرآیندی است که به افراد کمک می‌کند تا با منزلت‌های اجتماعی که به خودی خود پسندیده و مطلوب‌اند آشنا شود و با آن دسته از امور، شایستگی‌ها و وظایفی که برخلاف تربیت ربانی و اسلامی است، قطع ارتباط کند. پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که یکی از شیوه‌هایی که از منظر اسلام و امام علی (ع) می‌تواند در توسعه حقوق شهروندی تأثیرگذار باشد به وجود آمدن نگرش وطن دوستی و تعلق تمام ساکنان یک جامعه به یک مکان یا مسلمانان به یکدیگر می‌باشد. مفاهیمی نظیر اخوت، کرامت، حریت، مشارکت و حق تکلیف مواردی هستند که با توجه به تأکید امام علی (ع) در شهرهای کنونی به لحاظ جلوه‌گری مسائل مادی مورد توجه قرار نمی‌گیرند.

اهمیت و ضرورت پژوهش

بدیهی‌ترین چالشی که بشر در زندگی اجتماعی خود با آن روبه‌رو است ضرورت وجود قواعد، هنجارها و فرهنگ‌هاست تا بتواند اندیشه، کارکرد و اعمال خود را بر مبنای آن‌ها شکل دهد. از این رو به ودیعه گذاشتن قوه تعقل در باطن انسان از سوی یگانه خالق هستی و برتری دادن او بر کل موجودات عالم این قدرت و اراده را در اختیار انسان قرار داده تا قادر باشد در سایه این پیغمبر درونی بیندیشد، قواعد، اصول، و هنجارها را کشف کند و از آن‌ها پیروی یا دوری نماید. قواعد و مقررات در راستای بهبود و پیشرفت زندگی جمعی انسان‌ها اهمیت تعلیم و تربیت و نظام

تربیتی برای تربیت شهروندان را به امری محلی، ملی و در نگاهی جامع‌تر، جهانی مبدل کرده است که امروزه آن را به‌عنوان مفهومی اساسی در بسیاری از بحث‌ها و نشریات به‌طور مداوم و گسترده می‌توان مشاهده کرد (محمدی و همکاران، ۱۳۹۷). در این راستا، رابنستین^۱ (۲۰۱۷) معتقد است به همان اندازه که یک دانش‌آموز به مهارت و تربیت‌بدنی احتیاج دارد، به محتوی دانش‌مدنی نیز احتیاج دارد تا شهروند دموکراتیک و مشارکت‌جو شود. دانش، مهارت و تربیت‌مدنی بر یکدیگر بنا شده و یکدیگر را تقویت می‌کنند و باید در ابتدای دوران کودکی آغاز شود و اهمیت آن‌ها یکسان در نظر گرفته شوند. این موارد می‌توانند از طریق تجارب مرتبط با نهاد آموزش و پرورش و خارج از آن پرورش یابند.

بعثت پیامبران و برانگیخته شدن امامان به همراه کتب آسمانی و برتری ذاتی آن‌ها نسبت به سایر انسان‌ها دلیل متقنی است تا توضیح و تبیین روشن‌تری نسبت به اصول زندگی بشری در معرض دید انسان‌ها به نمایش گذاشته شود. از این‌رو این پژوهش درصدد است تا با پرداختن به یکی از کتب ارزشمند اسلامی، مؤلفه‌های تربیت شهروندی را که از نیازهای اساسی جوامع بشری است و برای تربیت شهروندان مطلوب بوده را استخراج نموده تا با دستیابی به نتایج پژوهش، بتوان گام کوچکی در نهادینه کردن تربیت شهروندان با توجه به آموزه‌های اسلامی برداشت؛ لذا مطالعه این موضوع با توجه به کمبود پژوهش‌های مرتبط در داخل کشور از زوایای مختلف که شرح داده شد؛ دارای اهمیت و ضرورت است؛ همچنین تبیین جنبه علمی تربیت شهروندی و معرفی مؤلفه‌های خاص آن از نظر امام سجاد (ع)، از جهت کاربردی و پیروی از شیوه امام (ع) به‌عنوان الگوی کامل تربیت انسان‌ها در نظام آموزشی به‌طور خاص اثرگذار خواهد بود؛ بنابراین برای استفاده از نتایج این پژوهش در تعلیم و تربیت کشور، دست‌اندرکاران و برنامه‌ریزان می‌توانند با انتخاب روش‌ها و مؤلفه‌های تربیت شهروندی مناسب و مطلوب، به‌عنوان راهبردی مهم، به تدوین برنامه‌های آموزشی و حتی کتب درسی مفیدتر، همسو با اهداف تربیت اسلامی و علی‌الخصوص تربیت شهروندی شایسته و مطلوب از منظر صحیفه سجادیه پردازند.

۱. Rubenstein

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از جمله پژوهش‌های کیفی محسوب می‌شود. قلمرو مطالعه این پژوهش کتاب صحیفه سجادیه است. روش گردآوری مطالب در این پژوهش، بر اساس روش اسنادی و کتابخانه‌ای است. برای دسته‌بندی کردن داده‌ها از چک‌لیست (فهرست واریسی) نیز استفاده شده است. به منظور تحلیل داده‌های حاصل، یادداشت‌ها و اسناد به داده‌های متنی تبدیل شده است. در این پژوهش روش تجزیه و تحلیل داده‌ها، روش تحلیل محتوای کیفی است که این روش به دنبال استنتاج منظم و عینی ویژگی‌های خاص یک متن است. به طور کلی در این پژوهش تحلیل محتوای کیفی در سه گام آمادگی (مشخص کردن مسئله پژوهش، مشخص کردن سؤالات و اهداف، تعریف و تدوین متغیرها)؛ سازمان‌دهی (نمونه‌گیری و انتخاب مقیاس‌های تحلیل، کدگذاری و مقوله‌بندی) - به طور کلی فرایند کدگذاری در تحلیل محتوای کیفی بسته به مسئله یا اهداف پژوهش می‌تواند به صورت قیاسی یا استقرایی صورت پذیرد. در این پژوهش روش کدگذاری استقرایی به کار گرفته خواهد شد. در این روش پژوهشگر به جای اینکه شروع گردآوری داده‌ها را با اتکا به فرضیاتی شروع کند که از دل یک نظریه بیرون آمده است، نقطه شروع کار او بر اساس سؤال و هدف پژوهش است؛ بنابراین پژوهشگر در داده‌ها کاملاً غرق شده تا به یک درک یا بصیرت جدیدی دست پیدا کند. ابتدا تحلیل داده‌ها با خواندن مکرر متن برای غوطه‌ور شدن در آن‌ها و یافتن یک درک کلی آغاز می‌شود. سپس متون کلمه به کلمه خوانده می‌شود تا کدها استخراج شوند. این فرایند به طور پیوسته از استخراج کدها تا نام‌گذاری آن‌ها تداوم می‌یابد. پس از آن کدها بر اساس تفاوت‌ها یا شباهت‌هایشان به داخل طبقات دسته‌بندی می‌شوند و در پایان به ازای هر مفهوم، شواهدی از متن نقل قول می‌شود؛ و در انتها گزارش (تحلیل و استنباط نتایج و گزارش) انجام خواهد شد (مؤمنی راد و همکاران، ۱۳۹۲). به همین منظور، در ادامه صحیفه سجادیه به طور کامل مورد مطالعه قرار گرفت و پس از آن مضامین عبارات متناسب و همسو با نظام مقوله‌بندی تربیت شهروندی مشخص و در فهرست واریسی ثبت گردید.

با توجه به اینکه در این پژوهش کتاب، مقالات و پژوهش‌های انجام شده مورد بررسی قرار می‌گیرد، بنابراین داده‌های به دست آمده از روایی لازم برخوردار می‌باشند. برای اعتبار پایایی،

سنجشی قابل اعتماد است که اگر با همان ابزار و همان قلمرو مطالعاتی تکرار شود نتیجه نسبتاً یکسانی به دست دهد. در تحلیل محتوا قابلیت اعتماد به عوامل: ۱- روشنی رده‌ها و قواعد رده‌بندی ۲- مهارت و دقت کدگذاری ۳- صراحت داده‌های محتوا، بستگی دارد. در نتیجه، برای تعیین قابلیت اعتماد این تحقیق از چند کارشناس و متخصص دیگر خواسته شده است تا طبق روش فوق مؤلفه‌های شناسایی شده را تحلیل نمایند. غالباً در محاسبه میزان قابلیت اعتماد، درصد دفعاتی که دو کدگذاری مستقل، در کدگذاری همان اسناد با همان رده‌ها با هم توافق دارند محاسبه می‌شود (ساروخانی، ۱۳۹۳).

۶. سؤالات پژوهش

مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر صحیفه سجادیه، شامل چه مواردی است؟

یافته‌های پژوهش

با جست‌وجو در کتاب شریف صحیفه سجادیه با نکاتی روبرو شدیم که اگرچه به شکل دعا از سوی امام بزرگوار در اختیار ما قرار داده شده است، ولی به شکلی منحصر به فرد ویژگی انسان را روشن نموده و مبنا و اساس اصول تربیتی را ارائه می‌دهد؛ بنابراین، پس از شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی و تطابق آن‌ها با متن دعا‌های صحیفه سجادیه، این مؤلفه‌ها در چهار حوزه و ساحت (شناختی، اجتماعی، اخلاقی- معنوی و عاطفی- هیجانی) و ۱۰۷ مؤلفه تشریح و احصاء شدند (جدول شماره ۱).

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

ایبعاد	مؤلفه‌ها	مصادیق (دعا، فراز)
تربیت	قدرت	دعای ۴، فراز ۳، ۴* دعای ۴۸، فراز ۹
	شکرگزاری (قدردانی)	دعای ۱، فراز ۸، ۹، ۱۰* دعای ۵، فراز ۷* دعای ۱۱، فراز ۱* دعای ۱۳، فراز ۵، ۱۲* دعای ۲۲، فراز ۲* دعای ۲۸، فراز ۴، ۵* دعای ۳۵، فراز ۳* دعای ۳۷، فراز ۱* دعای ۳۸، فراز ۱* دعای ۵۱، فراز ۶

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

ابعاد	مؤلفه‌ها	مصادیق (دعا، فراز)
	عدالت	دعای ۱۰، فراز ۱، ۲ * دعای ۲۰، فراز ۱۰
	دنیادوستی	دعای ۲۰، فراز ۲۴، ۲۹، ۳۰ * دعای ۴۷، فراز ۱۰۹
	خداخواهی و خداجویی	دعای ۱، فراز ۳، ۴ * دعای ۲۰، فراز ۱۲ * دعای ۲۱، فراز ۱۰، ۱۳ * دعای ۵۱، فراز ۹ * دعای ۵۲، فراز ۲
	اختیار	دعای ۱، فراز ۲۱ * دعای ۲۹، فراز ۱ * دعای ۴۷، فراز ۶۸
	عزت	دعای ۵، فراز ۱۳ * دعای ۲۰، فراز ۴ * دعای ۴۷، فراز ۱۱۸
	توبه	دعای ۱۲، فراز ۱۰ * دعای ۳۱، فراز ۲۲، ۲۸
	تبشیر (بشارت)	دعای ۵۰، فراز ۲، ۳ * دعای ۱۲، فراز ۷
	عبرت‌آموزی	دعای ۲۸، فراز ۷ * دعای ۳۸، فراز ۲
	تزکیه	دعای ۲۰، فراز ۱۶ * دعای ۴۷، فراز ۱۱۲
	زهد	دعای ۴، فراز ۱۷ * دعای ۲۰، فراز ۲۸ * دعای ۲۲، فراز ۵، ۸ * دعای ۳۵، فراز ۴
	قلب	دعای ۲۲، فراز ۱۰ * دعای ۴۷، فراز ۶۴
	توکل	دعای ۷، فراز ۱ تا ۱۰
	کرامت	دعای ۳۵، فراز ۴ * دعای ۴۱، فراز ۴
	بی‌نیازی از مردم	دعای ۱۳، فراز ۱۵ * دعای ۲۰، فراز ۲۶
	بصیرت	دعای ۲۱، فراز ۹
	ذکر و یاد خدا	دعای ۲۱، فراز ۱۰، ۱۱
	معادشناسی	دعای ۱، فراز ۶
	تقوا	دعای ۱۷، فراز ۵ * دعای ۲۰، فراز ۱۶ * دعای ۲۱، فراز ۹، ۱۱ * دعای ۲۵، فراز ۱۱ * دعای ۴۷، فراز ۶۵
	ایمان	دعای ۱، فراز ۱۰ * دعای ۲۰، فراز ۱، ۲ * دعای ۴۸، فراز ۱۲
	اخلاص	دعای ۱۷، فراز ۱۱
	نماز	دعای ۱۶، فراز ۳۰ * دعای ۲۴، فراز ۱۳ * دعای ۴۴، فراز ۸، ۹، ۱۷
	حسابرسی خویش	دعای ۱۶، فراز ۲۳ * دعای ۲۱، فراز ۷
	عمل صالح	دعای ۶، فراز ۱۸ * دعای ۲۰، فراز ۱، ۲۸ * دعای ۴۰، فراز ۳ * دعای ۴۷، فراز ۱۱۳ * دعای ۵۳، فراز ۱
	عقل	دعای ۴۷، فراز ۱۳۰
	مقابله بدی با نیکی	دعای ۲۰، فراز ۹ * دعای ۲۶، فراز ۳

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

مصادیق (دعا، فراز)	مؤلفه‌ها	ابعاد
دعای ۱۴، ۱۰، ۱۲، ۱۴* دعای ۲۰، فراز ۷، ۱۴* دعای ۳۸، فراز ۱	ظلم‌ستیزی	
دعای ۱۶، ۲۱* دعای ۲۰، فراز ۱۰	عیب‌پوشی	
دعای ۱۲، ۱۱* دعای ۳۸، فراز ۱	عذرپذیری	
دعای ۲۰، ۲۳* دعای ۲۶، فراز ۲* دعای ۳۰، فراز ۳	انفاق	
دعای ۲۶، فراز ۳	رازداری	
دعای ۲۱، فراز ۹	تعهد (اخلاقی و انسانی)	
دعای ۹، ۳* دعای ۲۵، فراز ۷	همت (تلاش)	
دعای ۴، ۱۶ تا ۱۹	تحمل (کاستی‌ها و سختی‌ها)	
دعای ۱۱، ۱* دعای ۲۰، فراز ۵، ۶	عفت	
دعای ۲۰، ۲۲* دعای ۲۲، فراز ۸* دعای ۴۰، فراز ۱* دعای ۴۵، ۴۵* دعای ۵۴، فراز ۴	صداقت	
دعای ۴۴، فراز ۱۰	زکات (صدقه)	
دعای ۵، ۱۱* دعای ۸، فراز ۷	تجمل‌گریزی	
دعای ۲۳، ۵* دعای ۴۲، فراز ۴* دعای ۴۷، فراز ۱۱۳	سخن نیکو	
دعای ۱، ۱۷* دعای ۲۰، فراز ۳* دعای ۲۷، فراز ۳	احترام به انسانیت	
دعای ۸، ۱* دعای ۲۰، ۷، ۱۰* دعای ۳۶، فراز ۷* دعای ۴۹، فراز ۷	خوش‌حلقی	
دعای ۶، ۱۸* دعای ۱۴، ۳* دعای ۲۶، فراز ۲* دعای ۳۸، ۱* دعای ۴۷، فراز ۱۳۲	کمک (یاری به مظلوم)	
دعای ۲۰، ۱۸* دعای ۲۷، فراز ۳	اعتدال (میان‌روی)	
دعای ۵، ۷، ۱۱* دعای ۲۰، ۳، ۹، ۱۰، ۱۸* دعای ۲۶، فراز ۲، ۳	احسان (نیکی کردن)	
دعای ۱۴، ۱۴* دعای ۱۶، ۷، ۱۸* دعای ۲۰، فراز ۹، ۱۰، ۲۶* دعای ۳۸، فراز ۱* دعای ۳۹، ۲، ۳* دعای ۴۴، فراز ۱۰* دعای ۴۷، فراز ۱۲۴	عفو، صفح و چشم‌پوشی	

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

ابعاد	مؤلفه‌ها	مصادیق (دعا، فراز)	
مصادیق‌ها	قتاعت	دعای ۵، فراز ۱۱ * دعای ۸، فراز ۷ * دعای ۲۰، فراز ۲۲ * دعای ۳۰، فراز ۲	
	نصح (خیرخواهی)	دعای ۲، فراز ۱۵ * دعای ۶، فراز ۲۲ * دعای ۸، فراز ۵ * دعای ۲۰، فراز ۹ * دعای ۲۵، فراز ۳۳ * دعای ۲۶، فراز ۲، ۳ * دعای ۴۲، فراز ۱۷، ۲۲	
	مصادیق‌ها	غفلت	دعای ۱۶، فراز ۲۳ * دعای ۳۲، فراز ۱۸ * دعای ۳۴، فراز ۴ * دعای ۴۴، فراز ۱۳ * دعای ۴۷، فراز ۱۱۴ * دعای ۵۳، فراز ۶
		قبیله‌گرایی	دعای ۲، فراز ۷ تا ۱۲ * دعای ۸، فراز ۱ * دعای ۲۰، فراز ۱۰
		غیبت	دعای ۲۰، فراز ۱۴
		سرزنش	دعای ۲۰، فراز ۱۱
		ریا (سمعه)	دعای ۲۷، فراز ۱۵ * دعای ۴۴، فراز ۸
		نفاق	دعای ۴۲، فراز ۱۳
		عجب	دعای ۸، فراز ۴، ۶، ۷ * دعای ۲۰، فراز ۳ * دعای ۳۰، فراز ۴
		جهل	دعای ۱۶، فراز ۱۴ * دعای ۳۱، فراز ۲۱
		گناه	دعای ۱۵، فراز ۶ * دعای ۴۷، فراز ۱۱۲
		کوردلی	دعای ۴۴، فراز ۱۳
		فریفته شدن به دنیا	دعای ۵۲، فراز ۸، ۹
		حرص (طمع)	دعای ۸، فراز ۱ * دعای ۱۴، فراز ۱۵
		خودستایی	دعای ۲۰، فراز ۳ * دعای ۲۷، فراز ۱۳، ۱۴ * دعای ۴۷، فراز ۱۳۱
		جاه‌طلبی	دعای ۲۰، فراز ۴
		اسراف	دعای ۸، فراز ۷ * دعای ۳۰، فراز ۳ * دعای ۵۲، فراز ۷
		دشنام	دعای ۲۰، فراز ۸، ۱۳ * دعای ۲۳، فراز ۷، ۸
		بیهوده‌گویی	دعای ۲۰، فراز ۱۳ * دعای ۳۱، فراز ۲۲ * دعای ۴۴، فراز ۶
		شهادت باطل	دعای ۲۰، فراز ۱۰، ۱۳
		منت‌گزاری	دعای ۲۰، فراز ۳
		بهتان (افترا)	دعای ۲۰، فراز ۷ * دعای ۴۹، فراز ۹
گفتار بدون علم	دعای ۸، فراز ۱، ۴		

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

ابعاد	مؤلفه‌ها	مصادیق (دعا، فراز)
ارزش‌ها عاطفی - هیجانی	تفضل (بخشش کردن)	دعای ۱ فراز ۲۲* دعای ۱۲، فراز ۳
	حسن نیت	دعای ۲۰، فراز ۲* دعای ۲۷، فراز ۱۵* دعای ۳۱، فراز ۱۴* دعای ۴۷، فراز ۱۱۴
	آرامش	دعای ۴۷، فراز ۱، ۲، ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳۰
	حسن ظن	دعای ۲۰، فراز ۷، ۱۳* دعای ۲۴، فراز ۹* دعای ۲۶، فراز ۳* دعای ۳۵، فراز ۴
	استقامت و پایداری	دعای ۶، فراز ۷، ۱۱، ۱۸* دعای ۱۴، فراز ۷، ۸* دعای ۲۰، فراز ۸* دعای ۴۷، فراز ۶۰
	کنترل شهوات	دعای ۶، فراز ۵* دعای ۸، فراز ۱* دعای ۳۹، فراز ۱
	محبت (دوست داشتن مردم)	دعای ۱، فراز ۴* دعای ۲، فراز ۱۱* دعای ۱۷، فراز ۱۰* دعای ۲۰، فراز ۷* دعای ۲۱، فراز ۱۱* دعای ۲۳، فراز ۶* دعای ۲۵، فراز ۳* دعای ۲۶، فراز ۲* دعای ۳۰، فراز ۴* دعای ۴۴، فراز ۱۰* دعای ۴۷، فراز ۶۷
	رجاء (امید)	دعای ۴، فراز ۵* دعای ۱۲، فراز ۱۵* دعای ۱۶، فراز ۲۸* دعای ۳۱، فراز ۲* دعای ۴۷، فراز ۶۸* دعای ۴۸، فراز ۶* دعای ۵۱، فراز ۱۱
	خوف (ترس)	دعای ۱۲، فراز ۱۶* دعای ۱۶، فراز ۱۹* دعای ۲۱، فراز ۱* دعای ۳۱، فراز ۴، ۸، ۲۳، ۲۵* دعای ۴۵، فراز ۵۳* دعای ۴۷، فراز ۱۲۶* دعای ۵۲، فراز ۱۱
	طغیان	دعای ۳۰، فراز ۳
مصادیق‌ها	آرزوهای طولانی	دعای ۴۰، فراز ۱* دعای ۴۲، فراز ۹
	یأس (ناامیدی)	دعای ۴۶، فراز ۳، ۴، ۵* دعای ۵۰، فراز ۲، ۳
	هواپرستی	دعای ۸، فراز ۲
	ستیز و جدال	دعای ۵، فراز ۱* دعای ۲۰، فراز ۸
	خشم	دعای ۸، فراز ۱* دعای ۱۴، فراز ۸* دعای ۱۶، فراز ۲۶* دعای ۴۲، فراز ۱۲* دعای ۴۹، فراز ۱۳
	سوءظن	دعای ۳۲، فراز ۲۸
	لذت	دعای ۱۵، فراز ۶* دعای ۲۲، فراز ۹* دعای ۴۵، فراز ۵۳

جدول ۱. جدول مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی و مصادیق مرتبط با آن‌ها

مصادیق (دعا، فراز)	مؤلفه‌ها	ابعاد
دعای ۸، فراز ۱* دعای ۱۶، فراز ۲۱* دعای ۲۰ فراز ۱۴* دعای ۲۲، فراز ۶، ۱۳* دعای ۳۵، فراز ۳	حسد	

در ادامه به تحلیل و توصیف برخی از این مؤلفه‌ها پرداخته می‌شود تا میزان اهمیت آن‌ها از دیدگاه امام سجاد (ع) آشکار شود.

بعد شناختی

نگاه امام سجاد (ع) در کتاب مقدس صحیفه سجادیه به دنیا چون متاعی است که چند صباحی از آن استفاده می‌شود و بشر باید با بینش و شناخت نسبت به زودگذر بودن آن فریفته نگشته و در دام آن گرفتار نشود. این کتاب ارزشمند ضمن القای این بینش و شناخت به بندگانش از آن‌ها می‌خواهد که با سیر در آفاق و انفس و از گذشت شب و روز که هر لحظه‌اش او را به مرگ نزدیک می‌کند، عبرت گرفته و با تفکر در تحولات مختلف از سرگذشت پیشینیان پند گرفته و با تقوا و خودسازی راه سعادت خویش را هموار نماید.

از این رو، در تعلیم و تربیت اسلامی تلاش کسی که نقش مربی را دارد، آن است که یادگیرنده را همواره به درجه‌ای در حیطه شناختی و بینشی رهنمون سازد. مربی باید در کار خویش ارکان بعد شناختی را بشناسد؛ از نظر اعتقادی به آن‌ها پایبند باشد تا همواره همراه با یادگیرنده، او نیز به درجه‌ای از قرب الهی دست یابد.

عدالت

هر کس در جامعه، حقی دارد. اگر حق او ادا شد، عدالت رعایت شده است و اگر حق کسی ادا نشود و آنچه را که شایسته اوست، به او ندهند، نسبت به او ظلم صورت گرفته است. به همین دلیل، از ضروری‌ترین راهبردهای حکومت اسلامی، اجرای عدالت در جامعه است؛ زیرا آنچه به ضعیفان، امیدواری می‌بخشد و آنان را به حق خودشان می‌رساند، عدالت است؛ اگر عدالت نباشد، ضعیفان همیشه محروم و مظلوم‌اند و قدرتمندان همیشه برخوردار و زورگو و حاکم‌اند. وقتی کسی را در پست و مقام لایق قرار دهند، وقتی مالی را که کسی مستحق آن است به او بپردازند، وقتی

میان افراد جامعه، رفتاری دور از تبعیض انجام شود، وقتی نمره مورد استحقاق کسی به او داده شود، همه این‌ها نشانه‌هایی از عدالت است (محدثی، ۱۳۹۳).

طبق فرمایش امام علی (ع) عدالت بر چهار پایه استوار است: فکری ژرف‌اندیش، دانشی عمیق و به حقیقت رسیده، نیک دآوری کردن و استوار بودن در شکیبایی. کسی که درست اندیشید، به ژرفای دانش رسید و آن کسی که به حقیقت دانش رسید، از چشمه زلال شریعت نوشید و کسی که شکبیا شد، در کارش زیاده‌روی نکرد و با نیک‌نامی در میان مردم زندگی خواهد کرد. (رضی، ۱۳۸۴)

امام سجاد (ع) منشأ و لازمه برپایی عدالت را در پرهیزگاری و تقوی معرفی می‌کنند: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَحَلِّئِي بِحَلِيَّةِ الصَّالِحِينَ وَالْبَسْنِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ: فِي بَسْطِ الْعَدْلِ...؛ بار خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و مرا به زیور شایستگان بیارای، و زینت اهل تقوا را در این امور بر من بیوشان: در گستردن سفره عدل...» (دعای ۲۰، فراز ۱۰).

در توضیح ارتباط میان عدالت و تقوا باید گفت: هر مقدار که ملکه تقوا و پرهیزکاری در انسان قوی‌تر باشد، در موضوعات اجتماعی همانند عدالت‌طلبی، قوی‌تر عمل می‌نماید و اگر در مقام‌های حکومتی جایگاهی داشته باشد، تقواگرایی موجب می‌شود تا از بی‌عدالتی پرهیزد. نتیجه اینکه عدالت‌جویی موجب می‌شود تا فرد یا جامعه از اجرای هرگونه تبعیض پرهیزد و در نتیجه اخلاق بر مبنای نفی ظلم و اشاعه عدل بر جامعه حکم فرما شود. در اینجاست که تربیت شهروندی بر مبنای عدالت موجب نیل به زندگی مسالمت‌آمیز و به‌دوراز هرگونه ستم و خشونت می‌گردد.

خداخواهی و خداجویی

از نظر قرآن کریم و روایات، انسان دارای فطرت و سرشت است. در نهاد او معرفت‌های دینی و تمایلات فطری وجود دارد که نیمی از سرشت او، فطرت طبیعی و نیمی دیگر فطرت الهی است (رامین و اکبرزاده نجار، ۱۳۹۷).

حضرت امام سجاد علیه‌السلام در صحیفه سجاده‌یه در نخستین دعا بیانی دارد که به فطرت خداجوی انسان اشاره می‌کند: «إِنِّي دَعَا بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ إِتْدَاعًا، وَاخْتَرَعَهُمْ عَلَى مَشِيئَتِهِ اخْتِرَاعًا* ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ، وَبَعَثَهُمْ فِي سَبِيلِ مَحَبَّتِهِ؛ به دست قدرتش آفریدگان را ایجاد کرد، و آنان

را بر اساس اراده خود صورت بخشید* آنگاه همه را در راه اراده خود راهی نمود، و در مسیر محبت و عشق به خود برانگیخت» (دعای ۱، فراز ۳، ۴).

حرکت به سوی روحیه خداجوی با مشاهده نشانه‌های عظمت و قدرت خداوند در جهان، موجب می‌گردد تا انسان تمامی برنامه‌های خود را در سطح فردی و اجتماعی بر مبنای رضایت خداوند متعال تنظیم نماید و اگر این موضوع در جامعه نهادینه شود، هنجارها و اخلاقیات در سطح جامعه گسترش می‌یابد و در مقابل ناهنجاری‌ها کاهش می‌یابد؛ در اینجا است که جامعه به سمت ایده‌آل اخلاقی پیش می‌رود.

توبه

ضد اصرار بر گناه توبه است و آن بازگشت از گناه گفتار و کردار و اندیشه است. توبه پاک ساختن دل از گناه و بازگشتن از دوری درگاه الهی به نزدیکی است و به عبارت دیگر «ترک گناهان کنونی و عزم بر ترک آن‌ها در آینده و تلافی و تدارک تقصیر گذشته است و همان‌گونه که اصرار بر گناه و نافرمانی از رذایل دو گونه غضب و شهوت است، بازگشت از آن و ترک آن از فضایل این دو قوه است» (نراقی، ۱۳۷۷: ۶۷۴). توبه در نظام تربیتی صحیفه از جایگاه ممتازی برخوردار است و با توجه به مبنای تربیتی [بازگشت یا تغییر رفتار] می‌تواند به‌عنوان دستورالعملی جزئی در فرایند تربیت به کار گرفته شود.

توبه در صحیفه به معنای پشیمانی از گناه و وسیله‌ای برای تغییر رفتار یا باعث اصلاح انسان و رفع فساد آمده است: «اللَّهُمَّ إِنْ يَكُنِ النَّدْمُ تَوْبَةً إِلَيْكَ فَأَنَا أَنْدَمُ النَّادِمِينَ؛ خدا یا! اگر پشیمانی توبه و بازگشت به سوی توست، پس من پشیمان‌ترین پشیمانانم» (دعای ۳۱، فراز ۲۸)، و نیز می‌فرماید: «یا مَنْ اسْتَصْلَحَ فَاسِدَهُمْ بِالتَّوْبَةِ؛ ای آن که اصلاح تباهی‌های ایشان بندگان خدا را به وسیله توبه خواسته‌ای» (دعای ۱۲، فراز ۱۰). وظیفه هر شهروندی ایجاب می‌کند که در هنگام دور شدن از فطرت خداجوی خود، خویشتن را به سوی حقیقت فطری بازگرداند. توبه در معنای واقعی خویش، تنها در مورد گناه و عصیان به کار نمی‌رود. وظیفه شهروندی در درجه نخست این است که مطیع هنجارهایی باشد که در یک جامعه برای زندگی مسالمت‌آمیز وضع شده است. اگر به‌صورت عمدی یا غیرعمدی پا از این معیارها فراتر نهاد و در راه نادرست قرار گرفت، راه توبه و بازگشت هموار است و بنا بر فرمایش امام سجاد (ع) راه اصلاح و توبه همواره باز است.

عبرت آموزی

عبرت در معنای پندآموزی، موجب بیداری و آگاهی انسان می‌شود. عبرت اختصاص به حالتی دارد که در جریان آن معرفتی ظاهر و مشهود، وسیله و پلی برای درک معرفت باطنی و غیر مشهود قرار می‌گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ذیل واژه عبرت).
به‌طور خلاصه می‌توان گفت که عبرت یک نوع تحول مثبت و روشن‌بینی است و باعث می‌شود انسان از سرنوشت گذشتگان درس بگیرد و راهی را نرود که دیگران از آن راه به خطا رفته‌اند. امام راه‌هایی را برای عبرت‌آموزی بیان نموده‌اند که به یک نمونه از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود: گناهان: «...يَكُونُ وَاِعْظَا لِمَا بَيْنَ يَدَيِّ مِنْ أَشْبَاهِهِنَّ؟... معذرتی که مرا در آینده از آنچه اتفاق می‌افتد، پنددهنده و بازدارنده باشد» (دعای ۳۸، فراز ۲).
عبرت گرفتن از سرنوشت پیشینیان از جمله روش‌های مهم تربیتی و تربیت شهروندی است. جامعه‌ای که می‌بیند برخی افراد یا گروه‌ها به دلیل برخی اعمال ناشایست، دچار انحطاط شده‌اند، خود را از این اعمال بر حذر می‌دارد تا گرفتار انحطاط نشود.

عمل صالح

انسانی که ایمان دارد و عمل صالح انجام می‌دهد، با وجود زنده بودن و حیات داشتن، خداوند به او حیات می‌بخشد، یعنی حیات او را ارتقا بخشیده و حیات حقیقی و زندگی پاکیزه به او اعطا می‌فرماید، مرتبه‌ای از حیات که جز مؤمنان نیکوکار، شایسته‌ی دریافت آن نیستند. حضرت سید الساجدین در فرازی از دعای مکارم الاخلاق از خدای متعالی می‌خواهد که عمل ایشان را به بهترین عمل منتهی فرماید: «اللَّهُمَّ... وَبِعَمَلِي إِلَى أَحْسَنِ الْأَعْمَالِ؛ بار الها... عمل مرا به بهترین و نیکوترین اعمال منتهی فرما» (دعای ۲۰، فراز ۱). این عبارت کوتاه برای پیروان آن حضرت درسی آموزنده و شایان کمال توجه است و آنان باید همانند امام سجاد برای بهترین عمل، از خدا درخواست یاری نمایند. هر مقدار عمل صالح در جامعه دینی تقویت گردد، سلامت معنوی و روحی جامعه تضمین بیشتری می‌یابد. در سایه عمل صالح است که روح جامعه شهروندی را اخلاق‌مداری در برمی‌گیرد و روزبه‌روز بر تعالی آن افزوده می‌شود.

قرب الهی

هدف نهایی تربیت از دیدگاه امام سجاده (ع) چیزی جز «قرب الهی» نیست. این آرامشگاه و جایگاه شادی آفرین، وقتی حاصل خواهد شد که انسان از همه چیز حتی مال و دارایی دنیا قصد قربت کند و آن را وسیله رسیدن به جوار رحمت الهی و پیوستن به قرب او گرداند: «وَاجْعَلْ مَا خَوَّلْتَنِي مِنْ حُطَايَاهَا، وَعَجَّلْتَ لِي مِنْ مَتَاعِهَا بُلْعَةً إِلَى جِوَارِكٍ، وَوَصَّلَهُ إِلَى قُرْبِكَ، وَذَرِيعَةً إِلَى جَنَّتِكَ؟» و آنچه از توشه ناچیز دنیا به من داده‌ای، و هر متاعی از آن که در همین دنیا به من عطا فرموده‌ای وسیله رسیدن به جوار خود، و پیوستن به مقام قرب، و سبب رسیدن به بهشت قرار ده» (دعای ۳۰، فراز ۶).

تلاش در راستای رسیدن به هدف اصلی وجودی انسان یعنی قرب الهی، موجب تنظیم روابط انسان بر مبنای کسب رضایت الهی می‌گردد؛ زیرا هرچقدر انسان به خدا نزدیک‌تر شود، سلامت روحی و معنوی‌اش بیشتر تضمین می‌گردد.

بعد اجتماعی

با توجه به اینکه یکی از مشکلات مهم عصر حاضر بحران هویت اجتماعی و فقدان معنویت است، امروزه تربیت اجتماعی به‌عنوان یکی از ساحت‌های تربیت مورد توجه جدی اندیشمندان علوم تربیتی قرار گرفته است. تربیت‌یافتگی اجتماعی انسان سبب غلبه فرد بر خودمحوری در زمینه‌های معرفتی، ارتباطی و عاطفی می‌شود؛ یعنی انسان‌ها حال و وضع، شناخت، اطلاعات، علائق و رفتار خود را ملاک و معیار قضاوت قرار نمی‌دهند بلکه سعادت خود را در سعادت دیگران جستجو می‌کنند و همین امر سبب بسط و گسترش سعادت اجتماعی می‌شود. اینجاست که نقش مربی اهمیت پیدا می‌کند تا یادگیرنده را در مسیری قرار دهد که ارزش‌های اخلاقی را بشناسد و در جریان زندگی بدان‌ها پایبند باشد. در نتیجه امام سجاده (ع) در کتاب شریف صحیفه سجاده در قالب دعا و مناجات با ظرافتی خاص و دقیق به نکات مهمی در حیطه تربیت اجتماعی اشاره کرده‌اند که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

قدرت

در عرصه سیاسی، قدرت عبارت است از فرصت و توانی که یک بازیگر با جایگاهی که دارد، می‌تواند اراده خویش را با وجود مقاومت دیگری و بر خلاف میل دیگران، اعمال و اجرا نماید و

به فرد امکان می‌دهد تا اراده خویش را حتی برخلاف مقاومت دیگران بر آن‌ها تحمیل کند. (ویر، ۱۳۹۸) مهم‌ترین هدف از روابط سیاسی، دست‌یابی به قدرت است. با ابزار قدرت می‌توان به اهداف سیاسی خود در جامعه به‌طور کامل یا نسبی دست یافت، ولی بدون قدرت و عوامل ایجادکننده آن، حکومت در جامعه نخواهد داشت. از این‌رو، امام سجاد علیه‌السلام در فرصت‌های بسیاری درصدد به دست گرفتن قدرت برای اعمال ولایت و رهبری جامعه اسلامی بود تا جامعه را به سعادت برساند و در این راستا از هر فرصتی استفاده می‌کرد. برای نمونه، امام در دعای «روز اضحی و روز جمعه» با هشدار و آگاهی دادن مردم، به مسئله خلافت و قدرت سیاسی اشاره می‌کند و با بیان انحراف‌های جامعه و تحریف دین و نیز متروک ماندن قرآن و سنت پیامبر می‌فرماید: «... وَ مَوَاضِعَ أَمْنَانِكَ فِي الدَّرَجَةِ الرَّفِيعَةِ الَّتِي اخْتَصَصْتَهُمْ بِهَا قَدْ ابْتَزَوْهَا، وَأَنْتَ الْمَقْدَرُ لِذَلِكَ، لَا يُغَالِبُ أَمْرُكَ، وَلَا يُجَاوِزُ الْمَحْتَمُومُ مِنْ تَدْبِيرِكَ كَيْفَ شِئْتَ وَ أَنَّى شِئْتَ، وَ لِمَا أَنْتَ أَغْلَمُ بِهِ غَيْرُ مُتَّهَمٍ عَلَى خَلْقِكَ وَ لَا لِإِرَادَتِكَ حَتَّى عَادَ صِفْوَتُكَ وَ خَلْفَاؤُكَ مَغْلُوبِينَ مَقْهُورِينَ مُبْتَزِينَ، يَرُونَ حُكْمَكَ مُبَدَّلًا، وَ كِتَابَكَ مُنْبُذًا، وَ فَرَائِضَكَ مُحَرَّفَةً عَنْ جِهَاتٍ أَشْرَاعِكَ، وَ سُنَنَ نَبِيِّكَ مَتْرُوكَةً؛ ... و جایگاه امنای تو در درجه بلندی که ایشان را به آن اختصاص دادی، غاصبان آن را به غارت برده‌اند - و تقدیر آن به دست توست، فرمانت مغلوب نشود، و از تدبیر حتمی تو هرگونه که بخواهی و هر زمان که بخواهی فراتر نتوان رفت، و به خاطر آنچه تو بهتر می‌دانی و در آفریدن و اراده‌ات متهم نیستی چنین کردی - تا آنجا که برگزیدگان و خلفای تو مغلوب و مقهور و جدای از حق خود شدند، حکمت را مبدل و کتابت را دور انداخته، و واجبات را از مسیر شریعت منحرف، و سنت‌های رسالت را متروک می‌بینند» (دعای ۴۸، فراز ۹). یکی از اهداف مهم تربیتی امام از دست‌یابی به قدرت سیاسی که از دعای بالا برمی‌آید، احیای دین و اجرای احکام اسلامی و هدایت مردم در جهت رسیدن به سعادت و قرب الهی است. قدرت سیاسی اگر در اختیار فرد یا افراد شایسته باشد، جامعه به‌سوی عدالت پیش می‌رود و در اینجاست که شهروندان و افراد جامعه، به زندگی امیدوار شده و با انگیزه بیشتری به تلاش می‌پردازند. چراکه معیار موازنه قدرت در حکومت، عدالت مداری و پرهیز از ظلم محوری است. حکومت عدالت-محور در درجه نخست به شهروندان خود اهمیت می‌دهد و برای تعالی حیات مادی و معنوی آن‌ها می‌کوشد.

احساس مسئولیت

امام زین العابدین علیه السلام در دعا برای همسایگان، مواردی را که در حفظ و احساس مسئولیت پذیری مؤثرند، چنین برمی شمارد: «وَقَفُّهُمْ لِإِقَامَةِ سُنَّتِكَ، وَالْأَخْذُ بِمَحَاسِنِ أَدَبِكَ فِي إِرْفَاقِ ضَعِيفِهِمْ، وَسَدِّ خَلَّتِهِمْ، وَعِيَادَةِ مَرِيضِهِمْ، وَهِدَايَةِ مُسْتَرْشِدِهِمْ، وَمُنَاصَحَةِ مُسْتَشِيرِهِمْ، وَتَعَهُدِ قَادِمِهِمْ، وَكَيْتْمَانِ أَسْرَارِهِمْ، وَسِتْرِ عَوْرَاتِهِمْ، وَنُصْرَةِ مَظْلُومِهِمْ، وَحُسْنِ مُوَاسَاةِهِمْ بِالْمَاعُونِ، وَالْعَوْدِ عَلَيْهِمْ بِالْجِدَّةِ وَالْإِفْضَالِ، وَإِعْطَاءِ مَا يَجِبُ لَهُمْ قَبْلَ السُّؤَالِ؛ ايشان را برای پيا داشتن سنت خود، و به کار گرفتن آداب نیکویت در ارفاق به ضعیفان، و برآوردن حاجت آنان، و عیادت بیماران، و هدایت راهجویان، و خیرخواهی نسبت به مشورت کنندگان، و دیدار نمودن از مسافران برگشته به وطن، و پنهان داشتن راز مردم، و پوشاندن عیوب خلق خدا، و یاری دادن به ستمدیدگان، و حسن مواسات در مایحتاج زندگی با آنان، و دریغ نورزیدن از پیشکش و بخشش فراوان، و عطا کردن پیش از درخواست موفق فرما» (دعای ۲۶، فراز ۲).

مسئولیت محوری حوزه گسترده‌ای دارد که برخی از مصادیق آن توسط امام سجاد (ع) مورد تأکید قرار گرفته است. برخی از این حقوق مربوط به نزدیکان و برخی دیگر مربوط به کل جامعه است. هر فرد در مقابل نزدیکان خود وظایفی را دارد که اگر این وظایف را به خوبی انجام دهد، حقوق شهروندی خود را به خوبی ایفا کرده است؛ همچنین در برابر جامعه خود نیز وظایفی را دارد این موضوع مربوط به حقوق گسترده شهروندی می شود.

اصلاح امور

اعضای امت اسلامی هرچند که بر آن هستند تا سبک زیست خود را در قالب اسلام سامان دهند، ولی به سبب تفاوت ادراکی، ایمانی، تقوایی و مانند آن، در یک درجه و مرتبه نیستند. از این رو هرازگاهی اختلافات و تنش‌هایی میان آنان پدیدار می شود که نیاز به اصلاح امور در بین آن‌ها را دوچندان می کند. امام زین العابدین (ع) در این باره می فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَحَلِّئِي بِحَلِيَّةِ الصَّالِحِينَ، وَالْبَسْنِي زِينَةَ الْمُتَّقِينَ: ... وَاصْلِحْ ذَاتِ الْبَيْنِ؛ بار خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و مرا به زیور شایستگان بیارای، و زینت اهل تقوا را در این امور بر من ببوشان: ... و اصلاح بین مردم» (دعای ۲۰، فراز ۱۰).

اصلاح ذات البین از عوامل مهم ایجاد صلح و آشتی در جامعه است. تلاش باید بر این محور باشد که در درجه نخست صلح محوری در جامعه اسلامی حکم فرما شود، اما اگر اختلافی در جامعه پدید آمد، باید در راستای زدودن این اختلاف، حاکم اسلامی و اقشار مختلف مردم تلاش و کوشش نمایند.

وظیفه حاکمان

یکی از وظایف حاکم در برابر مردم، اجرای عدالت در جامعه است. از آنجا که قدرت در اختیار حاکم است، باید بکوشد این قدرت را تا حد امکان در راه گسترش عدالت عملی سازد. امام سجاد علیه السلام در این باره می‌فرماید: «اللَّهُمَّ... أَمِتْ بِهِ الْجَوْرَ وَأَظْهِرْ بِهِ الْعَدْلَ؛ خدایا! به وسیله امام زمان (عج)، ستم را نابود ساز و عدل را آشکار کن» (دعای ۴۷، فراز ۲۶). گسترش عدالت در جامعه در پی تقویت شدن ویژگی شرح صدر و ظرفیت روحی بالای حاکم امکان‌پذیر است تا حاکم بتواند با جور در جامعه مقابله کند و تحت تأثیر خواسته‌های نابجای افراد قرار نگیرد.

یکی از ویژگی‌های مدیر و حاکم، شایسته‌سالاری است. امام سجاد علیه السلام نیز از دست زدن به کاری که سزاوار آن نباشد، به خداوند پناه می‌برد: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ... أَوْ نُرُومَ مَا لَيْسَ لَنَا بِحَقٍّ؛ خدایا! به تو پناه می‌برم... از اینکه آنچه حق ما نیست، بطلبیم» (دعای ۸، فراز ۴).

گسترش عدالت مهم‌ترین وظیفه‌ای است که حاکم اسلامی بر عهده دارد؛ هر مقدار که حاکم اسلامی در راستای اشاعه عدالت تلاش بیشتری کند، جامعه سالم‌تری از نظر معنوی خواهد داشت. عدالت حکومتی از نظر امام سجاد (ع)، طغیان نکردن از حق است. بدین مفهوم که اگر سردمداران جامعه از حق خویش فراتر نطلبند، جامعه در راستای عدالت به پیش خواهد رفت.

مساوات (برابری)

اصل مساوات و برابری یکی از پایه‌های مهم نظام اجتماعی اسلام است و ادیان و مکتب‌های فلسفی دیگر در این حد برای برابری انسان ارزش اجتماعی قائل نشده‌اند و این نوع تفاوت از اختلاف بینش در شناخت شخصیت و ارزش‌های والای انسان ناشی می‌گردد. انسان مسلمان آنچه را برای خود و خویشان و نزدیکانش می‌پسندد، برای دیگران به‌ویژه همسایگان و دوستان نیز می‌پسندد. امام سجاد علیه السلام این ویژگی را در فراز زیر بیان می‌کند: «وَأَوْجِبُ لَهُمْ مَا أَوْجِبُ

لِحَامَتِي وَ أَرْعَى لَهُمْ مَا أَرْعَى لِخَاصَّتِي؛ و آنچه برای خویشاوندان خود می‌خواهم، برای دوستان و همسایگانم بخواهم و آنچه برای خاصان و نزدیکان خود منظور می‌دارم، برای ایشان در نظر بگیرم» (دعای ۲۶، فراز ۳).

بنابراین باید گفت از اصول مهم تربیت شهروندی، اصل مساوات است. امام سجاد (ع) این موضوع را در قالب رعایت حق خویشاوندی، دوستی و همسایگی مطرح نمودند. اصل مساوات اگر از سوی حکومت صورت گیرد، موجب اعتماد بیشتر شهروندان می‌گردد.

کار و عمل‌گرایی

کار و تلاش زمینه‌ای مساعد در جهت تعالی و رشد شخصیت انسان است و به هر مقدار که این کار بهتر و کامل‌تر و با اخلاص بیشتری انجام گیرد، توفیق انسان در تربیت و تهذیب نفس را افزایش خواهد داد. امام سجاد علیه طلب روزی حلال را از خداوند خواستار است و می‌فرماید: «... وَ أَجْرٍ مِنْ أَسْبَابِ الْحَلَالِ أَرْزَاقِي...؛ ... و از راه حلال روزی مرا برسان» (دعای ۳۰، فراز ۳). «فَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ، وَ ارْزُقْنِي؛ خدایا از تو روزی می‌طلبم روزی ده مرا» (دعای ۴۸، فراز ۲۴). «... الْمَوْسِعِ عَلَيْهِمُ الرِّزْقُ الْحَلَالُ مِنْ فَضْلِكَ؛ ... خدایا ما را در زمره کسانی قرار ده که روزی حلال از فضل وسیع تو نصیب آن‌ها شد» (دعای ۲۵، فراز ۱).

روشن است که سرنوشت هر جامعه با تلاش و کوشش تغییر پیدا می‌کند و به هر مقدار که انسان پر تلاش‌تر باشد، بهره بیشتری از زندگی می‌برد. رزق و روزی هر چند امری مقدر است، اما بدون تلاش و کوشش به دست نمی‌آید. این موضوع از دیدگاه امام سجاد (ع) مورد تأکید قرار گرفته است و حضرت از خداوند متعال رزق را طلب می‌کنند و این رزق را با تلاش توأمان می‌سازند.

امر به معروف و نهی از منکر

امام سجاد (ع) در کنار دیگر آموزه‌های مهم اخلاقی و اجتماعی که به دلیل شرایط زمانه خود در قالب دعا و نیایش با پروردگار متعال به بیان آن‌ها، جهت آموزش انسان‌ها و بیدار ساختن جامعه غفلت زده آن روز، پرداخته‌اند؛ به اصل مهم امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یک اصل انسان‌ساز در جامعه که وظیفه شرعی هر فرد مؤمن و دینی است، اشاره نموده‌اند و می‌فرمایند:

«اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَوَقَّفْنَا فِي يَوْمِنَا هَذَا وَكَلِّتْنَا هَذِهِ وَفِي جَمِيعِ أَيَّامِنَا لِاسْتِعْمَالِ الْخَيْرِ، وَ هِجْرَانِ الشَّرِّ... وَالْأَمْرَ بِالْمَعْرُوفِ، وَ النَّهْيَ عَنِ الْمُنْكَرِ، وَ حِيَاطَةَ الْإِسْلَامِ، وَ انْتِقَاصِ الْبَاطِلِ وَ إِذْلَالِهِ، وَ نُصْرَةَ الْحَقِّ وَاعْزَاذِهِ، وَ إِرْشَادِ الضَّالِّ...؛ بار خدایا بر محمد و آلش درود فرست، و ما را در این روزمان و در این شبمان و در تمام ایامان برای انجام خیر، و دوری از شر... و امر به معروف، و نهی از منکر، و پاسداری اسلام، و عیب‌جوئی از باطل و خوار ساختن آن، و یاری حق و گرامیداشت آن، و ارشاد گمراه...» (دعای ۶، فراز ۱۸).

امر به معروف و نهی از منکر به‌عنوان دو عامل دعوت به نیکی و بازدارنده از زشتی موجب می‌شوند تا در جامعه ابزارهای کنترلی وجود داشته باشد تا افراد جامعه بر آن مدار حرکت کنند. حضرت به این موضوع اشاره کرده و از خداوند متعال درخواست نموده‌اند تا به ایشان توفیق احیای امر به معروف و نهی از منکر را عطا فرماید.

بعد اخلاقی- معنوی

در تاریخ تربیتی اسلام با گرایش‌ها و رویکردهای اخلاقی متفاوتی روبه‌رو می‌شویم. گرچه سخن همه آن‌ها بر پایه قرآن و سنت است، اما هر یک از زاویه‌ای با واژه تربیت و حیطه‌های مربوط به آن از جمله اخلاقی روبه‌رو شده‌اند. پژوهش و بررسی درباره این بعد تربیتی اهمیت دارد؛ زیرا با نقد و بررسی آن می‌توان عمیق‌تر و کاربردی‌تر با موضوعات تربیتی روبه‌رو شد. همچنین، آشنایی با معایب و کاستی‌های موجود، می‌تواند چهره واقعی این مؤلفه‌ها و ابعاد را آشکارتر سازد. بعدی که در این پژوهش نسبت به سایر ابعاد از اهمیت و جایگاه ویژه‌ای برخوردار است نشان از این امر دارد که تمامی مریبان باید با توجه ویژه به این بعد و نهادینه کردن آن در یادگیرنده در مسیر پویایی هر چه بیشتر جامعه همت گمارند. این نگاه ویژه در ادامه از منظر امام سجاد (ع) برخی از مؤلفه‌ها در دو دسته ارزش‌ها و ضدارزش‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار خواهد گرفت.

ارزش‌ها:

حق مداری

همان‌طور که کعبه قبله مسلمانان و مطاف زائران است، از نظر باطن هم هر انسانی، قبله و مضافی دارد و قبله هر کسی، هدف خاص اوست که برای نیل به آن هدف، به سمت آن حرکت می‌کند و حق محوری و مراعات حق و دفاع از آن یکی از این اهداف و ویژگی‌هایی مهم ساکنان

جامعه اسلامی است که امام علی بن الحسین (ع) در دعا‌های عارفانه و عاشقانه خود به آن توجه نموده است. «... وَ وَقَفْنَا فِي يَوْمِنَا هَذَا وَكَلَيْتَنَا هَذِهِ وَفِي جَمِيعِ أَيَّامِنَا... نُصْرَةَ الْحَقِّ وَاعْزَاذِهِ، وَ إِرْشَادِ الضَّالِّ، وَ مُعَاوَنَةِ الضَّعِيفِ، وَ إِدْرَاكِ اللَّهْفِيفِ؛ ... وَ مَا رَا فِي رِيْزِ وَ شَبِّ وَ هَمِّ رُوْزِهَامَانِ تَوْفِيقِ عَطَا فَرْمَا بَرَايِ ... يَارِي حَقِّ وَ گَرَامِيْدَاشْتِ آن، وَ اِرْشَادِ گَمْرَاه، وَ يَارِي نَاتَوَان، وَ پِنَاهِ دَادَنِ بَه سْتَمْدِيْدَه» (دعای ۶، فراز ۱۸).

یاری رساندن حق و حق‌مداری موضوع مهمی است که هر جامعه در راستای تعالی باید به آن توجه نماید. گسترش کلمه حق موجبات امور مهم دیگری از جمله عدالت و مساوات و تقوآمداری را فراهم می‌آورد که در نهایت به پیشرفت معنوی جامعه منجر می‌گردد.

احترام به انسانیت

امام سجاد (ع) در دعا‌های زیادی از کتاب مقدس صحیفه سجادیه در خصوص احترام به انسانیت، مواردی را اشاره فرموده و همواره از خداوند خواسته که این امر مهم را در ایشان تجلی دهد: «... وَ أَجْرٍ لِلنَّاسِ عَلٰی يَدِي الْخَيْرِ، وَ لَا تَمَحِّقُهُ بِالْمَنْ...؛ ... وَ خَيْرٍ وَ نِيْكِی بَرَايِ مَرْدَمِ رَا بَه دَسْتِ مَن رُوَانِ سَازِ وَ آن رَا بَه مَنْتِ نِهَادَنِ بَاطِلِ مَفْرَمَا...» (دعای ۲۰، فراز ۳). با توجه به دعای مذکور می‌توان گفت، اگر به انسانی خدمت شد باید به او فهماند که این احسان و خدمت به منظور احترام به انسانیت او است و از منت نهادن به او پرهیز کرد.

یاری رساندن به بی‌نیازان در جامعه ایده‌آل باید بر این محور باشد که عزت‌نفس و احترام ایشان پایمال نشود و حقوق انسانی تمام افراد جامعه رعایت گردد؛ در اینجا است که در جامعه روح اعتماد پدید می‌آید و معنویت در جامعه افزایش می‌یابد.

نصح (خیرخواهی)

از دیگر مؤلفه‌های اخلاقی که در اجتماع انسان‌ها و در روابط میان یکدیگر وجود دارد و در متون دینی از جمله در قرآن و صحیفه سجادیه بر آن تأکید شده است، اصل نصح و خیرخواهی خالصانه برای هم می‌باشد. در فراز نهم از دعای مکارم الأخلاق که اشاره به مخلصانه رفتار کردن و خیرخواهی با خیانت کار را دارد امام می‌فرماید: «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَ سَدِّدْنِي لِأَنْ

أَعَارِضَ مَنْ عَشَّيْنَا بِالنُّصْحِ...؛ خداوندا بر محمد و آلش درود فرست، و مرا بر خیرخواهی کسی که با من نیرنگ کند توفیق ده...» (دعای ۲۰، فراز ۹).

این فراز از دعا به جامعه می‌آموزد که حتی اگر به انسان بدی رسید، باید در درجه نخست گذشت را سرلوحه خویش قرار دهد. همچنین با توجه به فرازهایی دیگری از این کتاب ارزشمند این نتیجه حاصل شد که یکی دیگر از جنبه‌های خیرخواهی مسلمان آن است که همواره اندیشه درست و تجربیات اندوخته خویش را بدون کم‌ترین شائبه در اختیار هم‌نوعان خود قرار دهد و این کار را صرفاً از روی دلسوزی و خیرخواهی انجام دهد. رسالتی مهم که هر مربی در قبال یادگیرنده خود دارد.

ضد ارزش‌ها

قبیله‌گرایی

یکی دیگر از گرایش‌های مورد مذمت در صحیفه سجادیه، قبیله‌گرایی و قوم‌گرایی است. امام در لابه‌لای دعا‌های عرفانی خود می‌کوشد تا آن را به‌عنوان ضد ارزش محکوم کند و رفتارهایی مبتنی بر ارزش‌های دینی را ستایش کند. امام در توصیف پیامبر (ص) و رفتار وی می‌گوید: «وَ حَارِبَ فِي رِضَاكَ أَسْرَتَهُ؛ وَ قَطَعَ فِي إِحْيَاءِ دِينِكَ رَحِمَهُ؛ وَ أَقْصَى الْأَذْنِينَ عَلَى جُحُودِهِمْ؛ وَ قَرَّبَ الْأَقْصَيْنِ عَلَى اسْتِجَابَتِهِمْ لَكَ؛ وَ وَآلِي فِيكَ الْأَبْعَدِينَ؛ وَ عَادَى فِيكَ الْأَقْرَبِينَ؛ و برای خشنودی تو با قبیله خود جنگید، و در راه احیاء دینت رشته خویشاوندی خود را گسیخت، و نزدیک‌ترین بستگان خود را به علت انکار حق از خویش دور کرد، و دورترین مردم را به خاطر قبول دین توبه خود نزدیک فرمود، و محض تو با دورترین مردم دوستی کرد، و با نزدیک‌ترین آنان دشمنی نمود» (دعای ۲، فراز ۷ تا ۱۲).

تعصب قبیله‌ای و قبیله‌گرایی عاملی است که موجب دوری قلوب جامعه از دیگران می‌گردد؛ زیرا تعصب قبیله‌ای موجب خودبرتربینی یا جامعه‌برتربینی است و چه بسا در این میان عده‌ای به خاطر عدم شرافت قبیله‌ای تحقیر شوند و این ایده‌آل مدنظر اسلام نیست؛ در اسلام تنها ملاک برتری تقواست.

تفضل یا احسان شهروند به هم نوع خود می‌تواند موجب تغییر رفتار در دیگر شهروندان گردد. تفضل و احسان ابتدایی بدون منت از اینجا ناشی می‌شود که این مؤلفه مهم در جان‌ودل او نفوذ کند. چنان‌که پروردگار هستی چنین رابطه‌ای با بندگانش خویش دارد و از روی فضل بی‌حساب خود به احسان ابتدایی خرق مشغول و خلق نیز به تفضل او امیدوارند.

ضد ارزش‌ها

هوی پرستی

هوی به معنای میل نفس به شهوت (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ه.ق) است و امام سجاد (ع) در دعای هشتم صحیفه سجادیه می‌فرماید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ... وَ مُتَابِعَةِ الْهَوَى، وَ مُخَالَفَةِ الْهُدَى، وَ سِنَةِ الْعُقَلَةِ؛ خدایا به تو پناه می‌برم از... پیروی هوس و سرپیچی از هدایت و خواب غفلت» (دعای ۸، فراز ۲). ریشه همه گناهان، بدعت‌ها، انحرافات و غم و غصه‌ها تبعیت از هوا و هوس است تا جایی که هواپرستی، انسان را کر و کور می‌کند و قدرت فهم و تشخیص را از او می‌گیرد. جامعه‌ای که غرق در هوی و هوس شده، دیگر رنگ و بوی پیشرفت معنوی را به خود نمی‌بیند. چراکه گناه عاملی برای قساوت قلب و اثر نداشتن پیام‌های حق در انسان است.

۸. نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های صورت گرفته با عنایت به این که تعداد ۲۹۹ فراز از صحیفه سجادیه در این مقاله استفاده شده که با احتساب ۸۸ مورد فراز تکراری جمعاً ۳۸۷ فراز است؛ کل فرازهای موجود در این کتاب شریف ۹۲۵ فراز می‌باشد.

در این پژوهش این نتیجه حاصل شد که از مهم‌ترین جلوه ارتباط خداوند با انسان، پذیرش دعای اوست. حضرت حق به انسان در برابر سختی‌های بیرونی و مشکلات و ضعف نفس درونی امکان داده است با دعاگری ارتباطی با خدا برقرار کند و این‌گونه بر مشکلات فائق آید و راه کمال خویش را جست‌وجو کند. امام سجاد (ع) تلاش می‌کنند در این متن اسلامی ارزشمند، انسانی را تربیت کنند که ورود به مسیر حق و حقیقت، و نیز تمسک به عبادت و اطاعت الهی را

سرلوحه خود قرار دهد و با نیکی به دیگران و نرم‌خویی و مهربانی، مقدمات اصلاح شهروند حاضر در جامعه اسلامی را فراهم آورد؛ بنابراین در این پژوهش سعی شده است با تأسی از کتاب ارزشمند صحیفه سجاده مؤلفه‌ها و ویژگی‌های یک شهروند ایده‌آل اجتماعی از منظر امام سجاد (ع) بررسی شود تا با بهره‌گیری از یافته‌های آن در زندگی اجتماعی به‌طور کلی و در تربیت شهروندی به‌طور خاص و همچنین راهنمای سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان و متخصصین امر تعلیم و تربیت در فرآیند تربیت شهروندی، متناسب با ویژگی‌های جامعه اسلامی باشد. امید است با به‌کارگیری نتایج پژوهش‌هایی از این قبیل در مراکز آموزشی و پرورشی، فراگیران با پرهیز از ظلم و دشمنی به دیگران، از مهم‌ترین مانع رسیدن به تربیت مطلوب - که همان سلب آسایش از هم‌نوعانشان می‌باشد - دور شوند و نیز از ضدا ارزش‌های اخلاقی و عاطفی به‌عنوان عمومی‌ترین و ابتدایی‌ترین موانع تکامل انسان‌ها در جامعه اسلامی بپرهیزند؛ تا با آگاهی از ارزش‌های والای انسانی، در راستای آن‌ها تربیت شده و پرورش یابند؛ که این امر می‌تواند برترین رسالت هر نهاد آموزشی و به‌طور خاص آموزش و پرورش باشد؛ بنابراین، آنچه در پژوهش حاضر بیان شد، چهارچوبی از تعالیم صحیفه سجاده در باب مؤلفه‌های تربیت شهروندی است.

در واقع، تربیت و پرورش شهروندانی شایسته و کارآمد امری مقطعی، ایستا و ساکن نیست، بلکه فرایندی پویا، متغیر و دینامیک است. در جمع‌بندی و استنتاج کلی نتیجه این مطالعه می‌توان گفت تربیت شهروندی یک مفهوم چندبعدی، متشکل از مؤلفه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، اخلاقی، و فرآیند یادگیری مستمر است که هدف آن ایجاد مشارکت فعالانه، خردمندانه، مسئولانه، مبتکرانه و همگانی افراد در زندگی انسانی است. با توجه به آنچه گفته شد، یکی از ابعاد تربیت شهروندی از دیدگاه صحیفه سجاده، بعد شناختی هست که بر اساس آن اسلام مکتبی است که یگانه‌پرستی را به‌عنوان عالی‌ترین و دورترین هدف‌ها مدنظر دارد، یعنی توجه و تمرکز روی یک هدف والای توحیدی که پرستش خداوند است. اسلام به شهروند می‌آموزد که کمال ایمان در توحید و یگانه دانستن خداوند و تکامل توحید، در اخلاص به ساحت قدس ربوبی است و اخلاص هم فقط به احدیت ذات حق و در پرتو نفی صفات زائد صورت می‌گیرد. در جهان‌بینی

اسلامی همه پدیده‌ها در حال حرکت و تکامل هستند. در نتیجه، تعلیم و تربیت باید بر شناخت عالم طبیعت و کشف قوانین حاکم بر آن مبتنی باشد؛ بنابراین، این پژوهش در این خصوص با پژوهش‌های اخگر و خلیلی (۱۳۹۵) و ملاسلمانی و همکاران (۱۳۹۰) همسو می‌باشد. این پژوهش‌ها نیز در حیطه بعد شناختی مؤلفه‌های عدالت، خداخواهی و خداجویی، خوددوستی (حب ذات)، اختیار و مؤلفه‌هایی از این قبیل را شناسایی کرده‌اند. امروزه معنویت که راه رسیدن به آن از راه شناخت می‌باشد، واقعیتی انکارناپذیر است که نه تنها نقش بسیار مهمی در زندگی افراد دارد بلکه تعیین‌کننده موفقیت و راه دستیابی به بالندگی در دنیا و آخرت محسوب می‌شود و بایستی در امر آموزش به آن توجه ویژه نشان داد و آن را تقویت نمود.

بعد اجتماعی در زمینه تربیت شهروندی این امر را القا می‌کند که رفاه اجتماعی به معنای سازگاری و تلفیق کردن درون شخص، بین هر شخص با دیگر اعضای جامعه و بین اعضای جامعه و دنیایی است که در آن زندگی می‌کنند. برداشت این پژوهش از این بعد نشان می‌دهد که همه ذرات هستی دارای مسئولیت هستند و بدیهی است انسان که سرآمد عالم آفرینش است، مسئولیت سنگینی دارد. انسان اجتماعی موجودی است که در عین اینکه فردیت او اصالت دارد، بعد اجتماعی او نیز دارای اصالت است. احساس نیاز به معاشرت صمیمانه و همدلی و همراهی با دیگران، علاوه بر این که یکی از جلوه‌های زندگی اجتماعی به شمار می‌رود، ندایی برخاسته از اعماق وجود انسان است. هیچ انسانی با قطع پیوندهای دوستانه و گوشه‌گیری احساس آرامش نمی‌کند. در نتیجه تمامی نهادهای آموزشی و به‌طور خاص مدرسه باید در نهادینه کردن این بعد وجودی انسان و مؤلفه‌های آن تلاش و همت مضاعف داشته باشند تا با آموزش این بعد مهم جامعه‌ای سرشار از ارتباط و هم‌دلی، مشارکت‌کننده در بسیاری از امور و یاری کردن افراد به یکدیگر شکل بگیرد. این پژوهش در این مورد توسط پژوهش‌های ملازهی و همکاران (۱۳۹۷)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵) و پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) مبین شده است. نتایج این پژوهش‌ها علاوه بر شناسایی مؤلفه‌های مرتبط با این پژوهش، نشان از این امر مهم دارد که منشأ مسئولیت

اجتماعی، طبیعت اجتماعی انسان است و تکامل او وامدار این صفت است، چنانکه بدون حضور در میان اجتماع، پیمودن راه تکامل برایش میسر نیست.

بعد دیگر در زمینه تربیت شهروندی مربوط به بعد اخلاقی - معنوی هست، اینکه برای یک شهروند مسلمان چه ویژگی‌های مدنظر می‌باشد و اینکه ارزش‌ها و ضدارزش‌های موردنظر اسلام برای تربیت اخلاقی افراد کدام است؛ موردبررسی قرار گرفت. در فلسفه اخلاق، ارزش عبارت است از مطلوبیت انسانی، که از انجام افعال اختیاری انسان به راهنمایی عقل و به صورت آگاهانه و بر اساس نیت و انگیزه صحیح در راستای خواست متعالی او حاصل شود (میرزامحمدی و همکاران، ۱۳۸۷). حاصل این امر خداپرستی خواهد بود، زیرا کمال انسان در آن است؛ بنابراین تعلیم و تربیت باید به این امر توجه ویژه نشان دهد که نگاه به ارزش‌های اخلاقی و دوری جستن از ضدارزش‌ها مبنای تکامل انسان‌ها بوده و در آموزش آن باید همت صورت گیرد تا شهروندانی مملو از این ارزش‌ها را به جامعه معرفی کند. این پژوهش از لحاظ بعد اخلاقی - معنوی با پژوهش‌های اخگر و خلیلی (۱۳۹۵) و پورطهماسی و تاجور (۱۳۹۰) هم‌خوانی دارد. نتیجه این پژوهش‌ها این‌گونه نشان می‌دهد که محتوای تربیت اخلاقی در صحیفه سجاده همان تعلیم برقراری پیوند صحیح با مردم، با خدا و خود؛ برای به دست آوردن خشنودی خدا است. به بیانی دیگر تربیت اخلاقی فرآیندی است که به افراد کمک می‌کند تا با منزلت‌های اجتماعی که به خودی خود پسندیده و مطلوب‌اند آشنا شود و با آن دسته از امور، شایستگی‌ها و وظایفی که برخلاف تربیت ربانی و اسلامی است، قطع ارتباط کند.

همچنین در این پژوهش بعد عاطفی - هیجانی نیز یکی از ابعاد مهم تربیت شهروندی قلمداد شد که معتقد است اگر در جامعه‌ای حقی ضایع شود یا ظلمی به ناروا صورت گیرد ناامنی، گرسنگی و ذلت آن جامعه را فرامی‌گیرد، و زمینه برای رشد عاطفی و روحی انسان‌ها و در نگاهی جامع‌تر کودکان، فراهم نخواهد شد. در سایه آسایش و امنیت، انسان‌ها می‌توانند به تعالی روحشان پردازند. مهم‌ترین مؤلفه این بعد محبت (دوست داشتن مردم) است، بنابراین تعلیم و تربیت باید بتواند محبت (دوست داشتن مردم)، استقامت و پایداری، کنترل شهوات، آرامش و امنیت و

ارزش‌هایی از این دست، و همچنین ضدا ارزش‌هایی که مورد شناسایی قرار گرفتند را به نحوی در یادگیرندگان خود نهادینه کند که در هیچ جامعه‌ای کینه شهروندان نسبت به هم فقر و گرسنگی و ذلت و خواری شهروندان جامعه را تحت تأثیر قرار ندهد تا به ایمانشان به خالق هستی و کائنات خدش‌های وارد نشود. در این صورت است که جامعه‌ای سرشار از امنیت، رفاه و آسایش شکل می‌گیرد که خواست همه مردم و حتی دولت‌ها و حکومت‌ها است. پس هدفی که اسلام در نظر دارد تکامل روح در پناه امنیت و آسایش مسلمانان است. این هدف بر همه ارزش‌ها ارجحیت دارد. این پژوهش از این منظر با پژوهش‌های، ملازهی و همکاران (۱۳۹۷)؛ اخگر و خلیلی (۱۳۹۵) و پورطهماسبی و تاجور (۱۳۹۰) در یک راستا می‌باشد؛ زیرا نتایج حاصل از این پژوهش‌ها بیان می‌کنند انسان باید غذای عاطفه خود و دیگران را در حد توان تأمین کند. مادر با محبت کردن به فرزند، عواطف خود را بروز می‌دهد. اگر انسان به دیگری محبت کند، نیاز عاطفی خود و او را ارضاء می‌کند. از این جهت انسان نباید نسبت به امور عاطفی بی‌تفاوت باشد. منشأ بسیاری از مشکلات اجتماعی خلأ عاطفی است. طغیان، آرزوهای طولانی، یأس (ناامیدی)، هواپرستی، ستیز و جدال، خشم و سوءظن در خلأ عاطفی و بی‌توجهی به این امور شکل می‌گیرد.

بررسی این موارد در کتاب ارزشمند صحیفه سجادیه نشان می‌دهد که تبیین جنبه علمی تربیت شهروندی و معرفی مؤلفه‌های خاص آن از منظر امام سجاد (ع) نه تنها از نظر علمی مفید است، بلکه از جهت کاربردی و پیروی از شیوه امام به‌عنوان الگوی کامل در تربیت انسان‌ها و در نظام آموزشی به‌طور خاص اثرگذار خواهد بود؛ بنابراین، برای استفاده از نتایج آن در تعلیم و تربیت، صاحب‌نظران و برنامه‌ریزان می‌بایست با انتخاب روش‌ها و مؤلفه‌های تربیت شهروندی مناسب و مطلوب و همچنین گنجاندن آن‌ها در اولویت برنامه‌های تربیتی، به تدوین برنامه‌های آموزشی و حتی کتب درسی مفیدتر همسو با اهداف تربیت اسلامی و علی‌الخصوص تربیت شهروند شایسته و مطلوب از منظر صحیفه سجادیه بپردازند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- امام علی (ع). (۱۳۸۴). *نهج البلاغه* (گردآوری شریف رضوی؛ ترجمه سید جعفر شهیدی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- امام سجاد (ع). (۱۳۸۸). *صحیفه سجادیه* (ترجمه محمدتقی خلجی). تهران: کوثر.
- اخگر، مسعود و خلیلی، معصومه. (۱۳۹۵). مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر قرآن و سنت. *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، ۲۲(۲): ۱۵۱-۱۸۱.
- اعوانی، شهین. (۱۳۹۴). سعادت‌مندی انسان از منظر افلاطون (بررسی دو رساله آکبیبیادس و فیلبس). *جاویدان خرد*، ۱۲(۲۸)، ۵-۲۶.
- اکرمی، سید کاظم. (۱۳۸۸). *قلمرو برنامه‌ریزی درسی در ایران: ارزیابی وضع موجود و ترسیم چشم‌انداز مطلوب*. به کوشش انجمن برنامه‌ریزی درسی ایران. تهران: سمت.
- ایستگلدی، مصطفی؛ شکوهی، محمد اجزاء؛ رهنما، محمدرحیم و میرکنولی، جعفر. (۱۳۹۴). کنش ارتباطی زمینه‌ساز تحقق مشارکت شهروندان در فرایند توسعه شهری (مطالعه موردی: شهر گرگان). *پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری*، ۳(۳)، ۲۶۳-۲۸۳.
- بابائی، مظهر؛ شریفی، سمیه و خداپرست، کوثر. (۱۳۹۹). تربیت شهروندی در بستر آموزش دانش تاریخ و چالش‌های آن. *پژوهش در آموزش تاریخ*، ۱(۲)، ۱-۳۴.
- باقری، خسرو. (۱۳۹۹). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی - جلد اول: کاوشی برای تدوین چارچوب نظری تربیت اسلامی*. تهران: منادی تربیت.
- بنیانیان، حسن. (۱۳۸۶). فرهنگ توسعه: خط‌مشی‌گذاری برای تقویت فرهنگ توسعه در ایران. تهران: امیرکبیر.
- پورطهماسبی، سیاوش و تاجور، آذر. (۱۳۹۰). حقوق و تربیت شهروندی در نهج‌البلاغه. *پژوهش‌نامه علوی*، ۲(۲)، ۱-۲۳.
- توسلی، غلامعباس. (۱۳۹۸). *جامعه‌شناسی و آموزش و پرورش (دیروز، امروز، فردا)*. تهران: علم.
- حیدری، محمدحسین؛ نصرتی هشی، کمال و نریمانی، محمد. (۱۳۹۲). اصول تربیت مبتنی بر مبانی ارزشی تربیت شهروندی از منظر اسلام. *پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۸(۷۶)، ۲۴-۴۹.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ القرآن* (مصحح صفوان عدنان داوودی). بیروت: دار الشامیه.
- رامین، فرح و اکبرزاده نجار، فاطمه. (۱۳۹۷). خداجویی فطرت آدمی؛ بررسی و مقایسه آراء اندیشمندان معاصر اسلامی. *مجله معرفت*، ۲۷(۵)، ۲۷-۳۸.

- ساروخانی، باقر. (۱۳۹۳). روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، پیش‌ها و فنون. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عارفی، خلیل و سبحانی نیا، محمدمتقی. (۱۳۹۹). شاخصه‌های عبودیت در صحیفه سجاده. ماهنامه معرفت، ۲۹(۷)، ۴۱-۵۲.
- عزیزی، سید محسن؛ مختاری، منصوره و لیاقت‌دار، محمدجواد. (۱۳۹۳). ابعاد تربیت شهروندی در کتاب‌های دوره پیش‌دبستانی از دیدگاه مربیان این دوره. فصلنامه مطالعات ملی، ۱۵(۳)، ۳۱-۵۴.
- فرمehنی فراهانی، محسن (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴(۳۱)، ۶۷-۹۰.
- قلتاش، عباس (۱۳۸۸). نقد و بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران به‌منظور ارائه طرح برنامه درسی تربیت شهروندی. پایان‌نامه دوره دکترا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان، اصفهان، ایران.
- کارتلیج، جی و جی اف، میلرن. (۱۳۸۵). آموزش مهارت‌های اجتماعی به کودکان (ترجمه محمدحسین نظری نژاد). تهران: انتشارات آستان قدس به نشر.
- محدثی، جواد. (۱۳۹۳). درس‌هایی از نهج‌البلاغه. مشهد: انتشارات پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- ملازهی، امین؛ یارمحمدیان، محمدحسین و شاه‌طالبی، بدری. (۱۳۹۷). مشارکت به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی مؤثر در برنامه درسی پنهان. علوم اجتماعی، ۱۲(۴۲)، ۱۸-۱.
- ملاسلمانی، فرشته؛ قائمی، علی و بهشتی، سعید. (۱۳۹۰). بررسی مبانی تربیت اجتماعی از دیدگاه امام سجاده (ع) در صحیفه سجاده. فصلنامه روان‌شناسی تربیتی، ۶(۱۷)، ۱۴۵-۱۲۰.
- مهرمحمدی، محمود. (۱۳۹۹). برنامه درسی: نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها. تهران: شرکت به نشر (آستان قدس رضوی).
- میرزاحمدی، محمدحسن؛ علین، حمید و حسنی، غفور. (۱۳۸۷). مقایسه اهداف تعلیم و تربیت از دیدگاه ایدئالیسم و پراگماتیسم. دانش‌ور رفتار، ۱۵(۳۰)، ۵۲-۴۵.
- نادری، امیر؛ آرابی، حمیدرضا و شیرزاد نشلی، حمیدرضا. (۱۳۹۲). شیوه‌های تعلیم و تربیت از منظر امام سجاده (ع) با تکیه بر صحیفه سجاده. بصیرت و تربیت اسلامی، ۱۰(۲۶)، ۱۶۱-۱۳۳.
- نراقی، مولی احمد. (۱۳۷۷). معراج السعادة. قم: هجرت.
- وبر، ماکس. (۱۳۹۸). مفاهیم اساسی جامعه‌شناسی (ترجمه احمد صدراپی). تهران: نشر مرکز.
- Anderson, E., Hoebregts, R., Mackinnon, L., & Thwaites, T. (2006). Culturally inclusive arts education in Aotearoa/New Zealand. In Research article presented at the UNESCO World Conference on Arts Education: Building Creative Capacities for the 21st Century (pp. 6-9).

- Brückner, M. (2012). Economic growth, size of the agricultural sector, and urbanization in Africa. **Journal of Urban Economics**, 71(1), 26-36.
- Faulks, K. (2001). *Citizenship*. London: Routledge.
- Leite, S. (2021). Using the SDGs for global citizenship education: definitions, challenges, and opportunities. **Globalisation, Societies and Education**. 1-13.
- Liu, M. (2004). The development of civic values: case study of Taiwan. **International Journal of educational research**, 35(1), 45-60.
- Roche, M. (2005). Social citizenship: Grounds of social change. **Handbook of citizenship studies**. 69-86.
- Rubenstein, R. E. (2017). **Civil rights and the charter school choice: how stricter standards for charter schools can aid educational equity**. issertation, University of Richmond in Virginia: School of Law.
- Su, F., Bullivant, A., & Holt, V. (2013). Global Citizenship Education. **Education Studies: An Issue Based Approach**. 231- 244.
- Summers, J. Y. (2002). **A Proposed Model for Anchorage Adult Civic Education**. Doctoral dissertation, University of Alaska Anchorage.
- Torney- Purta, J. (1991). **Civic Education, In: International Encyclopedia of Curriculum**. pergamon press.
- Torney-Purta, J., Schwille, J., & Amadeo, J. A. (1999). **Civic education across countries: Twenty-four national case studies from the IEA civic education project**. IEA Secretariat, Herengracht 487, 1017 BT, Amsterdam, The Netherlands.
- Twarog, K. (2017). Citizenship Education: Cultivating a Critical Capacity to Implement Universal Values Nationally. **Sociální pedagogika Social Education**, 5(1), 29-47.
- Unesco Publishing. (2000). **World Culture Report**. Unesco Pub.
- Un-Habitat. (2004). The challenge of slums: global report on human settlements 2003. **Management of Environmental Quality: An International Journal**, 15(3), 337-338.

